

Företags**historia**

#2

2018

MÄNNISKORNA, HÄNDELSERNA & PRYLARNA

75 SEK

Skumma **AFFÄRER**

Bland svindlare och andra brottslingar i näringslivet.

PIPERSKA SMÄLLEN • NOBEL I EUROPA • BENSINPUMPARNAS HISTORIA •
ELEKTROTEKNIKENS FADER • GAFFELPÄRMEN • FLUGORNAS DROTTNING

STUDIE I BROTT

Ett av Stockholmspolisens arrangerat inbrott. Bilden visades på polisutställningen i Stockholms stadsmuseum 1950–1951. Foto: Lennart af Petersens, Stockholms stadsmuseum.

OSERIÖSA AFFÄRSMETODER

Temat för det här numret är skumma affärer. Vi som dagligen får oss en dos företagshistoria vet att de flesta företagare arbetar seriöst och bidrar till sina anställdas utveckling och försörjning. I många fall har de dessutom gjort betydligt mer än så – de har varit drivande för tillväxten av samhället i stort. Men bland alla dessa, juridiska såväl som fysiska, personer finns såklart ett och annat rötägg. Eller bara personer som ser en chans att göra sig en hacka, snabbt och på någon annans bekostnad. Eva Ersson Åbom skriver om amerikanska *Holiday Magic* som etablerade sig i Sverige under 1970-talet. Företaget lovade guld och gröna skogar till de "konsulenter" som anslöt sig, men som så mycket annat så visade det sig att det som verkade för bra för att vara sant också var det – för bra för att vara sant.

Tyvärr känns det här mer aktuellt än någonsin. Nya former av bedrägerier sköljer över oss i parti och minut. Uppläggen blir alltmer sofistikerade och gör att det ibland är svårt att skilja de ärliga från de oärliga. Just nu finns till exempel 131 företag upptagna på *Svensk Handels* varningslista över företag som skickar bluffakturor eller på andra sätt agerar oseriöst.

Men som sagt, historien innehåller lyckligtvis betydligt fler seriösa företagare som arbetat hårt för både sin egen och andras framgång. Ett gott exempel på detta kan du läsa om på sid 30 där Mats Wickman skriver om modeentreprenören Amanda Christensen som även var en pionjär när det gäller arbetsgivaransvar. *Trevlig sommar!*

FOTO: Johan Strindberg

SARA JOHANSSON

Chefredaktör

MISSA INTE!

Mats Ödmans ögonvittnesskildring av Refaat El-Sayeds sista dagar på *Fermenta*. Läs hans krönika på sid 29.

INNEHÅLL

Sida

24

34

48

NOTERAT 6

PRYLEN: Gaffelpärm 8

SÅ BÖRJADE DET: Bensinautomaten 10

PROFILEN: Jonas Wenström 12

TEMA: SKUMMA AFFÄRER

Skumrask och svindlerier 14

Pyramiden som rasade 18

Piperska smällen 24

KRÖNIKA: Refaats sista dagar på Fermenta 29

AMANDA CHRISTENSEN: Flugornas drottning 30

PRESSBYRÅN: Ett sekel av nytta och nöje 34

FÖRETAGSHISTORISKA STOCKHOLM del 2 39

BOLINDERS: Gammal värmekälla i ny tid 44

NOBEL: Dynamitfabriken i Paulilles 48

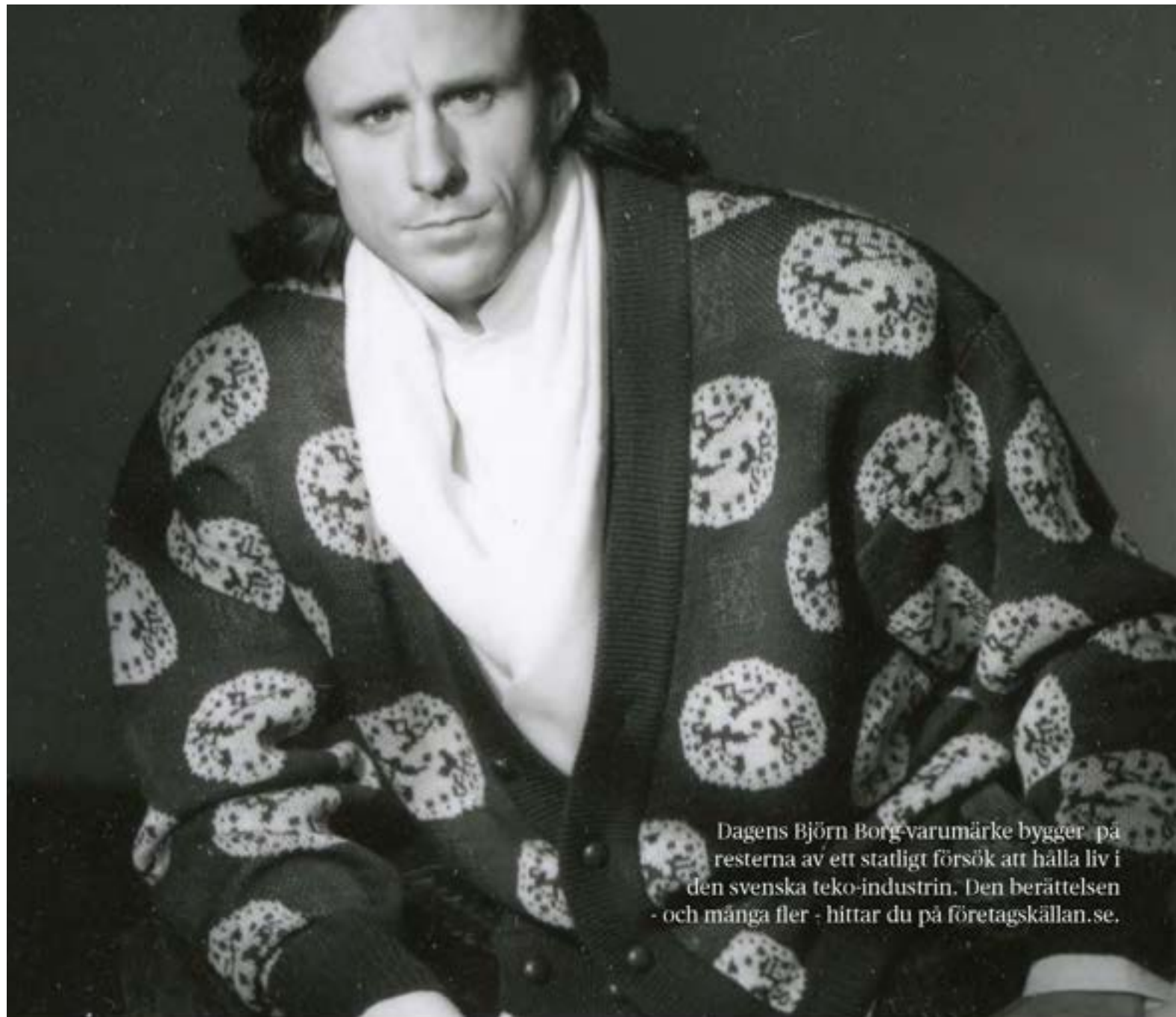
INTERNATIONELLT: Mode och kärlek på museum 54

QUIZ 57

UR ARKIVET: Öväntat besök 58

RECENSERAT 60

EDWARD BLOM: När uteserveringar byts... 61

Dagens Björn Borg-varumärke bygger på resterna av ett statligt försök att hålla liv i den svenska teko-industrin. Den berättelsen - och många fler - hittar du på foretagskallan.se.

Behöver du en vinnarskalle i din undervisning?

Med Sveriges största företagsarkiv i ryggen har vi på foretagskallan.se samlat texter, bilder och filmer om det svenska näringslivet och våra entreprenörer. Allt fritt att använda för dig i din undervisning. Här finns även färdiga lektionsförslag, anpassade för GY11 - även de helt gratis.

Dessutom älskar vi skolbesök. Hälsa på oss i Bromma! Mejla skola@naringslivshistoria.se.

FÖRETAGSKÄLLAN – berättar näringslivets historia

EN SKOLSAJT FRÅN

CENTRUM FÖR
NÄRINGSLIVSHISTORIA

BILD: Chevrolet

AMERIKANSKA MOTORJÄTTAR JUBILERAR

I ÅR ÄR DET 100 ÅR SEDAN den klassiska pick-upen såg dagens ljus hos amerikanska *Chevrolet*. Företaget uppmärksammar detta genom en historisk exposé på webben samt genom framtagandet av en jubileumsmodell. Även motorcykeltillverkaren *Harley Davidson* uppmärksammar sin långa historia i år, då de firar 115 år sedan starten i Milwaukee, Wisconsin.

BILD: Fjällräven

RYGGSÄCKEN KÅNKEN FYLLER 40

KÅNKEN SKAPADES 1978 för att hjälpa till att förebygga ryggsäckproblem bland svenska skolbarn och blev snart en vanlig syn på förskolor och Mullskolor runt om i landet. 40 år senare har den ikoniska ryggsäcken blivit en av *Fjällrävens* mest älskade produkter, som lika ofta syns på citychica i storstäder som på barn på utflykt.

KVINNOR FRÅN MEDELTID TILL NUTID

DEN 8 MARS 2018 lanserades *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, en databas som samlar biografiska fakta och artiklar om kvinnor ur den svenska historien. Artiklarna är taggade med olika nyckelord, vilket möjliggör sökande på till exempel yrke eller bostadsort. Företagsamma kvinnor som *Hilda Ericsson* och *Wilhelmina Skogh* är några av de kvinnor som finns representerade på *skbl.se*. Satsningen är ett samarbete mellan *Göteborgs Universitet*, *KvinnSam* och *SweClarín* med stöd från *Riksbankens jubileumsfond*.

BLAND LYCKOR OCH FÄLT

1964 LADES DE SISTA KOMMERSIELLA tobaksodlingarna ned i Sverige. Arbetet med tobaksodlingarna var ett klassiskt kvinnoarbete och kunskapen gick ofta i arv från mor till dotter. I början av det förra seklet dokumenterade fotografen *Nora Ohlsson* i Åhus kvinnornas arbete på tobaksodlingarna. Hennes fotografier visas just nu i utställningen "Bland lyckor och fält" på Snus- och Tändsticksmuseum, inne på Skansen i Stockholm. [↗](#)

BILD: Foodmark

MESSMÖRET LÄMNA ÖSTERSUND

I BÖRJAN AV SOMMAREN flyttas tillverkningen av Fjällbrynt messmör från Östersund till Haninge, söder om Stockholm. Messmöret uppstod som en sidoprodukt på de jämtländska landsbygdsmejerierna på 1930-talet och Östersund har sedan dess varit messmörets huvudstad, men nu är den epoken slut då hela fabriken flyttas. Det är företaget Foodmark som äger Fjällbrynt sedan 2010. [↗](#)

HALLÅ DÄR...

MARIA NOBEL

Hållbarhets- och kommunikationschef för
60-årsjubilerande Hemköp.

HUR HAR BUTIKERNA FÖRÄNDRATS SEDAN STARTEN?

– Den röda tråden i Hemköps historia är hållbarhet. Omsorgen är densamma nu som vid starten men butikerna har förändrats med all den utveckling som skett, inte minst kring teknik som underlättar för både kunder och medarbetare. Ett bra exempel är vår nätbutik där vi erbjuder hemleverans och kunden kan göra inköpen i mobilen.

HUR KOMMER KUNDERNA ATT MÄRKA ATT DET ÄR ETT JUBILEUMSÅR?

– Vi vill det här året blicka tillbaka på en historia vi är stolta över, men också se framåt och visa att den hållbarhetsresa som vi haft fortsätter. Till hösten bjuder vi in till kalas i alla våra butiker, med tårter för att fira tillsammans med alla kunder som gör att vi ständigt utvecklas.

HUR TROR DU ATT LIVSMEDELSHANDELN KOMMER ATT SE UT OM YTTRELLIGARE 60 ÅR?

– Det är svårt att sja så långt fram i tiden men säkert har det kommit massor av tekniska förbättringar. Jag tror ändå att mötet med kunniga medarbetare och att få välja sina varor till helgens middag kommer att finnas kvar. Det kommer nog också att finnas ny sorts mat som är mer klimatvänlig, som till exempel insekter och mat gjord på bönor. Ett hållbarhetsfokus kommer att vara en förutsättning och ett krav för att finnas till.

BILD: Ur Esselles arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

DEN KLÄMFRIA PÄRMEN

TEXT Katarina Danielsson,
ur boken *Svenska Prylar*

GAFFELPÄRM. I MER ÄN HUNDRA ÅR HAR EN UPPFINNING FRÅN HELSINGBORG FÅTT OSS ATT HÅLLA ORDNING OCH REDA – UTAN ATT KLÄMMA FINGRARNÄ.

Pärm. Blotta ordet får oss att tänka på ordning och reda. Sortera, sätta in, arkivera. Ha koll. Räkningar, vigselbevis, testamenten, recept, fotografier, projektbeskrivningar, bankpapper, barnteckningar – man kan ha hela livet i en pärm. Numera kan vi ha hela livet i digitala mappar i cyberspace också, men en hederlig pärmråd i bokhyllan i arbetsrummet vittnar ändå om någon sorts stabilitet. Här bor någon som orkar bry sig, helt enkelt.

Gaffelpärmen uppfanns av helsingborgaren *Andreas Tengwall*, tillsammans med kompanjonerna *Otto Killberg* och *R. Larsén*. Herrarna fick patent på sin pryl 1890, under namnet *Triopärm* (eftersom de ju var en trio). Konstruktionen var ungefär densamma som den är i dag, en ledad, textilklädd rygg och ett gaffelsystem för fyra hål med 21-70-21 millimeters mellanrum. Papperen satt som skräddarsydd.

Andreas Tengwall uppfann också ett tillhörande hålslag till sin pärm, triohålslaget, och båda produkterna blev snabbt svensk standard inom kontorsvärlden. Den ena är dock ganska svår att jobba med utan den andra, vilket inte minst visat sig vid marknadsföring utomlands. Det är nämligen bara svenska pärmar som har fyra gafflar, i många andra länder är standarden två.

Hålslaget gav efterhand upphov till uttrycket ”triohålsläggning”, en aktivitet som alltså ger fyra hål och inte tre. I dag ägs uppfinningarna av *Esselte*, och pärmen har bytt namn till *Jopa*.

Och den som någon gång klämt skinn i en av käftarna på en ringpärm förstår bäst av alla varför gafflar är det ergonomiska alternativet.

TEXT Jakob Hydén

BILD Ljungmans/Wayne Museiförening

BENSINAUTOMATEN

Smeden Jacob Ljungman gjorde nog rätt den där dagen i början av 1920-talet när han bestämde sig för att lämna sitt jobb och satsa helhjärtat på att börja tillverka apparater för distribution och förvaring av "benzin" och eldfarliga oljor. Timingen kunde knappast ha varit bättre. Tidigare hade bilisterna fått köpa sitt drivmedel på apotek eller i färgaffären och fylla på med kannor, men under de kommande åren växte bilismen explosionsartat och det nya företaget – *J.C. Ljungman plåt- och järnindustri* – fick snart luft under vingarna.

Texaco var första kunden och 1924 lanserades vad som brukar beskrivas som världens första bensinautomat, ett otympligt grått plåtskåp med den kända uppmaningen "Expediera eder själva". Modellen kallades för *Fatos* eftersom det fanns plats i botten för att rulla in ett liggande fat med bensen. Kunden fick lägga i en enkrona, pumpa upp fem liter bensen i behållaren på toppen och sedan tappa av det i bilen.

Men Ljungmans var lite för tidigt ute skulle det visa sig. Bilägarna och oljebolagen var ännu inte mogna för självbetjävningsprincipen och företaget lyckades bara sälja en handfull av sin nya uppfinning. Jacob Ljungman var dock inte en man som lät sig nedslås. Två år efter *Fatos* presenterades *Tor* – en ny modell med dubbla femliterskärl, anslutning till en underjordisk 2 000-literscistern och en modernare design. Men den första verkligt stora framgången skulle komma med nästa modell: *Vici*. Den hade 25-liters mätkärl och var dessutom utrustad med ett handtag på framsidan där önskad mängd bensen kunde väljas. Året var 1927 och succén var ett faktum.

Under 1930-talet fortsatte framgångarna. 1934 hade företaget 350 anställda och flyttade till nya lokaler i Limhamn.

Huvudmarknaden var Norden men Ljungmans produkter fanns även i till exempel Irak, Sydafrika och Sydamerika. Samma år började modellen *Star* tillverkas. Den förnyade industrin med sin eldrivna pump och mer tillförlitliga aggregat.

Under andra världskriget minimerades importen av bensen och efterfrågan på bensinpumpar sjönk kraftigt. Tillverkningen ställdes om och företaget började tillverka mjölmätare och gevärr. Med freden inleddes en ny storhetstid för bensinpumparna. Nämda *Star*-modell utvecklades ännu mer och under 1950- och 1960-talet introducerades nyheter som rullräkneverk, automatisk nollställning och munstycke med automatisk avstängning.

1965 var det plats på scen för en riktig storsäljare: *Star 167*. Den klassiska kantiga pumpen med den stora glasrutan sågs snart på var och varannan bensinstation, och en hel del av de *Star*-pumpar som då levererades från Ljungmans står än i dag kvar ute på lantbruk och mindre frekventerade mackar.

På 1970-talet uppfann Ljungmans något som revolutionerade branschen: den första pumpen med ett elektroniskt räkneverk. Nu kunde mackägaren med bara några knapptryck ändra priset på bensen, vilket möjliggjorde prisvariation exempelvis mellan helg- och vardagar. Modellen, *Star U20*, blev dock aldrig den försäljningssuccé som företaget hade hoppats på. Men frälsningen stod för dörren. 1977 lanserades *Star U77*, en av de allra första datorstyrda bensinpumparna, och nu fylldes plötsligt orderböckerna med beställningar igen.

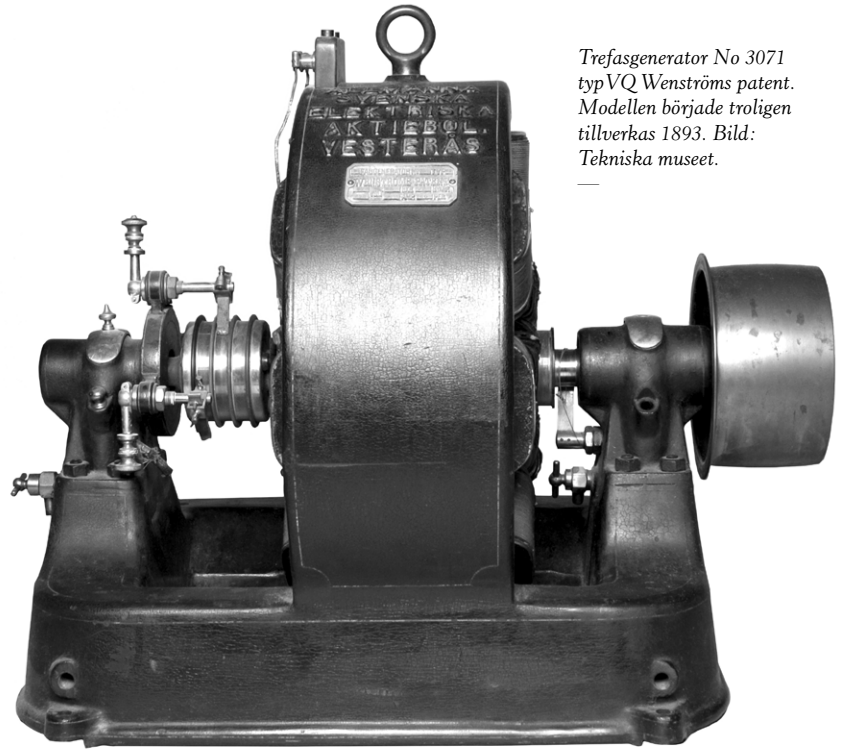
Numera är företaget ägt av amerikanska *General Electric* och omdöpt till *Wayne*. Men tillverkningen av pumpar finns kvar i Malmö, om än i nya lokaler.

1930-talet innebar en storhetstid för Ljungmans pumpar. 1934 hade företaget 350 anställda.

FOTO: Bernhard Hakelius, Västmanlands läns museum

*Trefasgenerator No 3071
typ VQ Wenströms patent.
Modellen började troligen
tillverkas 1893. Bild:
Tekniska museet.*

ELEKTROTEKNIKEN FADER

TEXT Seved Johansson

INNOVATÖR. FRÅN MITTEN AV 1800-TALET OCH HUNDRA ÅR FRAMÅT
PRODUCERADES EN RAD UPPFINNINGAR SOM KOM ATT FÅ AVGÖRANDE
BETYDELSE FÖR SVERIGES EKONOMISKA UTVECKLING. EN SOM I ALLRA
HÖGSTA GRAD BIDROG TILL DETTA VAR **JONAS WENSTRÖM.**

Jonas Wenström föddes 1855 i Hällefors i Västmanland. Han förbluffade redan som barn omgivningen med sin skarpa hjärna. Sjukdomen rakit, eller engelska sjukan, som kraftigt försvagade hans skelett, invaliderade honom för livet. Sjukdomen gjorde att han i vissa kretsar inte togs på allvar. När han sommaren 1888 åkte till sin gamle brevvän *Thomas Edison* i USA blev han nonchalerad av värdarna. Det blev ingen träff med Edison.

På 1870-talet flyttade familjen Wenström till Örebro, där pappa *Wilhelm* etablerade sig som konstruktör och Jonas började på läroverket. Han gick ut med bra betyg, men lärarna konstaterade att han var "irriterande underdånig". Han drog sig ofta undan i ensamhet, till sina böcker. Efter universitetsstudier började Jonas jobba som teknisk konsult i pappans företag. Hela tiden hade han nya projekt på gång. Bland annat erbjöd han familjens vän, kvarnägaren *G A Engelbrektson*, belysning i kvarnen om han fick bygga en likströmsmaskin i dennes verkstad. Jonas presenterade en ritning på maskinen, men Engelbrektson trodde inte på konstruktionen. 1881 reste Jonas till världsutställningen i Paris för att titta på olika dynamomaskiner. När han kom hem till Örebro hade han tillräckligt med kunskaper för att bygga det som kvarnägaren efterfrågade. 1882 installerades Jonas första stora elektriska uppfinning – generatoren "Sköldpaddan".

I Stockholm hade den före detta bankiren *Ludvig Fredholm* bestämt sig för att sadla om och satsa på starkströmsteknik. Han såg tidigt att det var dags att satsa på elektrisk belysning i städerna där gasljusen hade spelat ut sin roll. Fredholms medhjälpare var Jonas Wenströms lillebror *Göran*. 1882 reste de till Hindersmässan i Örebro för att demonstrera glödlampor. Det var här som Fredholm för första gången fick stifta bekantskap med Jonas Wenström. Mötet resulterade i att Fredholm köpte Jonas generatorpatent. År 1883 startade Ludvig Fredholm företaget *Elektriska Aktiebolaget* med huvudkontor i huvudstaden och tillverkning i Arboga.

Jonas Wenström fick titeln teknisk rådgivare i Fredholms företag men fortsatte att arbeta i Örebro, där han utvecklade sina dynamomaskiner som alla fick specifika namn som "Grytan", "Bikupan" och "Snörlivet".

När Arboga 1889 fick sitt elljus skrev lokaltidningen *"Allt är klart. Full maskin! Och en ljusflod bröt sig utöfver vårt lilla samhälle både utan och innan. De gamla lyktorna sjönko nu ohjälpligt i anseende och elektriska abonnenter måste fly sina hem, emedan de försett sig med alltför stora lampor. Hela staden vandrade i elektrisk feber."*

ASEA

I slutet av 1880-talet gjorde Göran Wenström en studieresa i Europa. Väl hemkommen föreslog han Fredholm att de skulle satsa på kraftöverföring. Det passade inte Fredholm, vilket resulterade i att bröderna Wenström bildade ett eget bolag som snabbt fick många beställningar. Fredholm kunde inte stillasittande se deras framgångar. Han erbjöd sig att slå ihop företagen. Namnet blev *Svenska Elektriska Aktiebolaget*, men Jonas ville lägga till ordet *Allmänna*. ASEA var fött. På rekordtid utvecklades det till ett världsföretag, med placering i Västerås.

1891 fick Jonas patent på ett nytt kraftöverföringssystem, trefasssystemet, som skulle revolutionera marknaden. ASEA köpte patentet, men det visade sig ha tekniska problem. När ASEA hade byggt en kraftledning mellan Hellsjön och gruvfälten i Grängesberg, en sträcka på 13 kilometer, så uppstod det problem. Motorn fungerade inte. Den som löste problemet var den nyanställda chefskonstruktören *Ernst Danielsson*. Allt som behövdes var en liten justering. Den 18 december 1893 kunde ASEA skicka trefasström igenom ledningen till Grängesberg. Alla i byn ville hylla Jonas Wenström men någon Jonas kom aldrig dit, han hade drabbats av förkylning och hög feber. Hans bräckliga kropp klarade inte av sjukdomen och tre dagar efter invigningen avled han i lungkatarr, bara 38 år gammal. ☞

I den låga gavelbyggnaden vid Örebro slottskvarn experimenterade Jonas Wenström med sin första dynamomaskin 1880–1881. Foto: Jonas Wenström / Tekniska museet.

*Affärsrörelser kan utgöra
utmärkta fasader för fusk.
Bild: Everett collection.*

TEMA:
SKUMMA
AFFÄRER
—

SKUMRASK OCH SVIND- LERIER

TEXT Fredrik Kullberg

FIFFEL. EN HÅRFRISÖRSKA SOM LURAR BRALLORNA AV MALMÖSOCIETETEN, RÖVARBARONER SOM HÄRJAR I NORRLAND OCH "DYNAMISKA" AFFÄRSMÄN FRÅN KINA SOM FÖR BLÅÖGDA KOMMUNALPOLITIKER BAKOM LJUSET. SVENSK FÖRETAGSHISTORIA ÄR FYLLED AV FÄRGSTARKT FIFFEL.

Lilla, fredliga Sverige är som vi alla vet tämligen extremt. I internationella forskningsprojektet *World Values Survey* sticker Sverige ut som världens mest toleranta land, unikt sekulärt och individualistiskt. Ett ställe där folk till skillnad mot i så många andra länder, inte gör någon större grej av skilsmässor, aborter eller homosexualitet, är sällsynt trygga med sina överordnade och för årtionden sedan slutat aga sina barn. Sverige är samtidigt motsägelseernas land, både "humanitär stormakt" och det slätstrukna landet Lagom, vars förhärskande mentalitet beskrivits som en egendomlig mix av storhetsvansinne och mindervärdeskomplex.

MÄRKLIGA "AFFÄRER"

Pendelrörelserna mellan ytterligheterna fortsätter in i rätts-salarna och den svenska kriminalhistorien. Under decenniernas lopp har stabila, stillsamma Sverige utgjort skådeplats för en till synes oproportionell mängd märkliga affärer som i förstone ter sig så osannolika att man kan undra om de verkligen inträffat.

En rysk liga som planerar att kidnappa finansmannen Peter Wallenberg, casha in tio miljoner dollar i lösensumma och hämta pengarna med miniubåt från en träbrygga nära Gröna Lund? Konspirationen nystades upp 1993, sedan polisen gripit fyra män från före detta Sovjetunionen på affärsmagnatens stora gräsmatta vid villan på Värmdö. Avancerad dykutrustning, pistoler och granater tas samtidigt i beslag.

En snacksalig bokförläggare som tränger längst in i mak-tens korridorer, får tjänstebil av rikspolischefen och en alldeles egen Palme-utredning? Ebbe Carlsson-skandalen spricker 1998. Och apropå Palme – i vilket annat demokratiskt land har två ministrar ur landets yttersta ledarskikt, under så relativt kort tid, mördats på öppen gata som i fallet Olof Palme respektive Anna Lindh?

HÅRSALONG SOM TÄCKMANTEL

Frågan är då i vilken mån motsvarande spektakulära händelser inträffat mer specifikt inom näringslivet. Låt mig först vara väldigt tydlig: Absolut ingenting tyder på att företagare skulle vara mer benägna till fuffens än andra. Å andra sidan finns inga belägg för att de skulle vara extra skötsamma heller. Affärsrörelser kan bli till utmärkta fasader för fusk. Som i fallet *Carmencita Capelane* – det var åtminstone så hon kallade sig – en hårfrisörska i Malmö som i slutet av 1970-talet intalade omgivningen att hon och hårsalongen ingick i något mycket, mycket större. Nämligen den amerikanska underrättelsetjänsten CIA:s europeiska gren. Som högt uppsatt rådgivare till USA:s regering kunde Carmencita med självklarhet beordra ut eskad-rar av bombplan vid krigiska intermezzon jorden runt, lät hon påskina, vilket imponerade storligen på Malmösocietetens högt uppsatta officerare. Efter att bokstavligen ha lurat brallorna och tusentals kronor av en av dem, fälldes hon i tingsrätten. Den märkliga historien blev sedermera musikal.

GIRIGA RÖVARBARONER

Att företagare skulle vara giriga är givetvis en illasinnad nidsbild, men som med så många andra fördomar innehåller den

nog ändå ett litet korn av sanning. Röverbaroner var inte bara förbehållna USA under den tidiga industrieran, utan härjade också i Sverige. Här fick den stenrike kungagunstlingen och brukspatronen *James Dickson Junior* från Göteborg bära hundhuvudet för baggböleriet, alltså den skövling av bondeägd skog som pågick i Norrland på 1800-talet. Ordet har sitt ursprung i de olagliga leveranser av kronoskog som gick till det Dickson-ägda *Baggböle sågverk* i Västerbotten. Efter att ha svurit på Bibeln att han inte känt till hur sågens anställda uppmanat inlandsbönderna till den illegala avverkningen gick Dickson fri. Skandalen var ändå ett faktum, med följd att Dickson drog sig tillbaka från familjebolaget och aldrig mer återvände till Norrland.

Planritning över Baggböle sågverk 1852, av Joh. Alb. Linder. Ur Brand-försäkringsverkets arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

RIKA PÅ SOCKERPILLER

Försäljning av sensationella men totalt verkningslösa kurer mot cancer och andra svåra sjukdomar utgör ett annat tragiskt och urspåret exempel på svensk entreprenörsanda. Att döds-sjuka människor i desperation griper efter halmstrån är inte ovanligt, men förståeligt. Vissa kvacksalvare tycks ha trott helhjärtat på sina dunderkurer, och betraktat affärerna som rena välgörenheten. Som *Beda Wallin*, en berömdhet under den "hälsocirkus" som grasserade från ungefär 1930-talet och framåt. Hon levde gott på att i förnämlig skånsk slottsmiljö behandla sina dödssjuka patienter med den behagliga värme som strömmade från hennes händer, och syntes övertygad om att hon handlade i osjälvisk, kristelig kärlek till mänskligheten.

Mer krass var hennes son, "Piller-Daniel", som erkände att han hela tiden var fullt medveten om att de homeopatiska preparat han lät framställa i industriell skala via bolaget *Pharma-Drog* med sju anställda, uteslutande bestod av socker. En kommers som ledde till fängelse.

KREUGERKRASCHEN

Svenskar med världsrykte brukar få hela nationen att pösa av stolthet och illa dold patriotism, så också när *Ivar Kreuger* växte till en "universums härskare" och från ingenstans (Sverige) byggde upp ett världsomspännande affärsimperium baserat på den blygsammaste av uppfinningar, säkerhetständstickan. Därför blev det också så svårt att acceptera kraschen 1932, att finansfursten tagit livet av sig och *Kreugerkoncernen* visat sig vara ett luftslott. Det skulle ta utredarna fem år att nysta upp härvan kring Kreugers 400 bolag, luftbolag, filialer och banker där investerarnas pengar sugits in och försvunnit. Kreugerkraschen orsakade häxjaktliknande stämningar och allt som kunde sammankopplas med den fallne finanshjärten angreps. Ivar Kreuger gick till historien som simpel svindlare, trots åtskilliga försök att rentvå honom. Enligt den konspiratoriska Kreugerpropagandan var Ivar Kreuger själv ett offer som möjligen blev mördad.

När Ivar Kreugers imperium rasade sågs den forne finanshjärten som en simpel svindlare. Bild ur Ericssons arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

BLÅÖGDA KOMMUNER

Historierna om hur svenska kommunpolitiker låtit sig imponeras och föras bakom ljuset av skrupelfria affärsmän skulle kunna fylla en hel bok. Finns det någon svensk kommun som inte blivit sittande med Svarte Petter i form av ett havererat jätteprojekt som skulle sätta den egna orten "på kartan"? Satsningen på det gigantiska, europeisk-kinesiska handelscentrumet *Fanerdun* i Kalmar utgör ett skräckexempel. De lokala beslutsfattarna tände på alla cylindrar när den dynamiske affärsmannen *Luo Jinxing* knallade in på kommunhuset och presenterade sina storslagna

Fanerdun-bygget innebar miljontals satsade skattekonor i Kalmar. Det som skulle bli ett handels- och utställningscenter har rivits. Bild: Fastson / Wikimedia Commons.

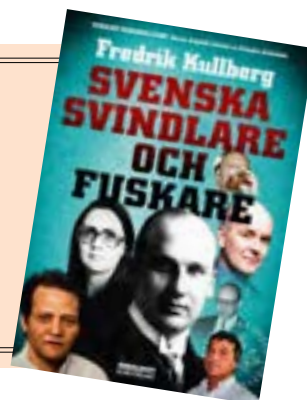
idéer i augusti 2006: Landningsbana för jumbojet-plan, bostäder, 800 nya jobb ... Efter bara tre dagar var planen beviljad. I glädjeyran var det ingen som hörde varningsklockorna från Kina, om att projektet där marknadsfördes som ett sätt för kineser att få uppehållstillstånd i Sverige. Efter miljontals satsade skattekonor gick alltihop i stöpet och av *Fanerdun*-bygget återstår i dag nästan ingenting.

VÄLFÄRDSSYSTEMET SOM GROGRUND FÖR FUSK

Finns det då någon typ av företagsbedrägeri som kan sägas vara typiskt svenskt? Sveriges ovanligt utbyggda välfärdssystem, en grundval för landets stabila samhällsbygge, kan paradoxalt nog också ha utgjort skydd för myglare och andra destabiliserande krafter. I en jämförande essä om ekonomisk brottslighet i Italien, USA och Sverige från 1999 beskrev forskaren *Bill Sund* hur staten tycks ha nonchalerat skatte- och bidragsfusk, av rädsla för en dyrbar kontrollapparat som skulle kunna drabba "vanligt folk". I dag ser vi hur de jättelika, offentliga pensionssystemen utgör en oemotståndlig lockelse för mindre nogräknade företagare, hur miljarder som avsatts till svårt funktionshinderade pumpas ut till fuskbolag och hur *Nya Karolinska Sjukhuset* spräcker alla kostnadsramar medan anklagelser om jäv och andra tveksamheter i upphandlingen haglar. Fiffel som tar sig ända in i välfärdens innersta? Vid närmare eftertanke passar det ju väldigt bra i den motsägelsefulla svenska skumraskhistorien. [4]

SVENSKA SVINDLARE OCH FUSKARE

FREDRIK KULLBERG's bok *Svenska svindlare och fuskare* (Ordalaget) gavs ut 2016.

TEXT Eva Ersson Åbom

SVINDLERI. SUCCÉ OCH EKONOMISK FRAMGÅNG I AFFÄRER GÅR OFTAST HAND I HAND MED LÅNGVARIGT SLIT OCH HÅRT ARBETE. MEN PARALLELLT FRODAS OCKSÅ DRÖMMEN OM SNABBA PENGAR GENOM SMARTA UPPLÄGG. **HOLIDAY MAGIC** ETABLERADE SIG I SVERIGE UNDER 1970-TALET S BÖRJAN GENOM VÄCKELSE-LIKNANDE REKRYTERINGSMÖTEN. "**RENA RAMA HOLIDAY MAGIC**" BLEV SNART ETT BEGREPP FÖR NÅGOT RIKTIGT OSERIÖST.

PYRAMIDEN SOM RASADE

Den etablerade parfymneribranschen uppskattade inte Holiday Magic's intåg i Sverige och ville att Köpmannaförbundet skulle agera. Foto: Gustafsson Foto, Mariestad. Bild ur Svensk Handels arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

Etablerade kanaler bjuder ofta motstånd och ondgör sig över ökad konkurrens när nya försäljningsformer introduceras. I modern tid har dock attityden från statsmakternas sida varit att verka för nya distributionsidéer och effektiv konkurrens i konsumenternas intresse. Postorder, självbetjäning, lågprisbutiker och varuhus har alla successivt utvecklat handeln, samtidigt som nyheterna fått försvara sitt existensberättigande. 1963 var således Sveriges Köpmannaförbund på hugget när amerikanska Tupperware lanseerade homeparties för försäljning av plastprodukter i Sverige. Flera andra aktörer följde i kölvattnet. Förbundet ansåg säljmetoden otillbörlig och slog larm till självsaneringsorganet *Näringslivets opinionsnämnd*. I december 1970 uttalade så nämnden att homeparty-systemet stred mot internationella handelskamrarnas regler för marknadsföring. Vid nästan samma tidpunkt lyckades ändå kosmetikaföretaget *Holiday Magic* dra igång sin raffinerade "ruffel och båg"-idé. Verksamheten var bara aktiv i Sverige under några få år men genomslaget blev stort. Många enskilda hann nappa på fagra löften om orealistiska förtjänster och förlorade stora belopp utan att få någonting tillbaka.

HOLIDAY MAGIC PÅ SVENSK MARKNAD

Holiday Magic Corporation grundades i Kalifornien 1964 av *William Penn Patrick* för försäljning av kosmetika och hemvårdsprodukter. Verksamheten byggdes upp kring "pyramid selling", en ny marknadsföringsmetod som växte fram i USA under 1960-talet. *Holiday Magic* beskrev den som genialisk, unik och enastående. Delägare köpte in sig i ett centralt administrerat marknadsföringsprogram med principen att det lönade sig bättre för en återförsäljare att rekrytera fler säljande

» Verksamheten byggdes upp kring "pyramid selling", en ny marknadsföringsmetod som växte fram i USA under 1960-talet. «

"underhuggare" och bygga på "pyramiden" nedåt, än att sälja verksamhetens varor. Ett faktum som naturligtvis inte redovisades öppet. Utåt sett handlade det om lönsam försäljning av attraktiva skönhetsmedel genom homeparties. I februari 1970 etablerade *Holiday Magic* ett försäljningsbolag i Danmark för bearbetning av Sverige, Norge och Danmark. Parfymneribranschen blev förgrymmad och orolig och ville att *Köpmannaförbundet* skulle agera. *Holiday Magic* skötte sina affärer helt från dansk >

mark utan huvudansvarig juridisk person i Sverige. För att klara varudistributionen startades dock sedermera *Holiday Magic Scandinavia AB* som ett renodlat importbolag. Formellt sett hade man inte heller några anställda säljare eller konsumentkontakter här. När saken ställdes på sin spets, skulle det visa sig att alla individer som agerade i Sverige under företagets namn, juridiskt sett var självständiga näringsidkare som agerade under eget ansvar. Själva trodde de att de hade en anställning. Därmed var det också upp till var och en att känna till och hålla koll på svenska lagar och regler för till exempel moms och andra skatter, och göra erforderliga inbetalningar. Det visade sig också att kosmetikaförsäljningen genom homeparties närmast var en bisak samtidigt som produkterna inte heller motsvarade konsumenternas förväntningar och kunde vara direkt svår sålda – långt ifrån de naturprodukter av till exempel gurka och jordgubbar som *Holiday Magic* ville ge sken av för att undgå lyxskatt. *Cucumber Fresch* och *Strawberry Spring* var typiska produktnamn. I efterhand kom det också fram att det var fråga om helt syntetiska produkter utan varje uns av naturlighet.

PYRAMIDEN ÄR ERBJUDANDET OCH PRODUKTEN

Holiday Magics egentliga affär byggdes upp kring köp och försäljning av pyramidens positioner. Stora förtjänster utlovades till den som betalade för en plats i verksamheten och det påstods att allt som behövdes var en stark vilja att lyckas. Målmedvetenhet och "attityden" till det egna jaget och andra människor sas vara nyckeln till framgång. Budskapet förmedlades vid dyra kurstillfällen och suggestiva så kallade informationsmöten, i praktiken rena rekryteringsträffar, med aggressiv försäljning, filmvisning och "Halleluja-stämning". Upptända deltagare motiverades till stordåd och skanderade "Pengar, Pengar, Pengar" högljutt. Filmen *A Formula for Happy Living* visade till exempel entusiastiska amerikaner med hög materiell levnadsstandard som förklarades komma från lyckade affärer för *Holiday Magics* räkning. Filmen följdes upp med frågor i stil med "Vad skulle ni tycka om att ha en villa vid Medelhavet?", "Vad skulle ni tycka om en Rolls Royce?". Av de starkaste kritikerna kallades det i efterhand för hjärntvätt. Allt var möjligt i *Holiday Magics* värld där orden "om", "nej", "kanske" och "aldrig" var förbjudna.

Lönande avancemang utfästes till den som rekryterade in fler och fler i pyramiden. "Vi ska inte sälja kosmetika, utan marknadsplanen och vad denna genialiska plan kan göra för oss och våra prospects" sas det från högre ort till den som var inne i *Holiday Magic*. I verksamhetens interna språkbruk betydde "att sponsra någon" att rekrytera en ny person (en prospect) som distributör i säljorganisationen. En konsulent längst ner (nybörjare) betalade 250 kr för att komma med och avancerade till organisatör mot en avgift på 800 kr. Den som ville avancera till master betalade 15 000 kr (i dag motsvarande drygt 106 000 kr), och kunde i sin tur stiga i graderna till general om hen lyckades exceptionellt bra i sin nyrekrytering. I insatsbeloppen låg också obligatorisk betalning för personliga varulager i olika storlek. Ju högre upp i pyramiden ju bredare uppdrag. Konsulenten, på grundnivån sålde bara kosmetika, organisatören på nästa nivå sålde varor och nyrekryterade bland prospects. Den högre mastern sålde,

» *Holiday Magics* homeparty var ett smart arrangerat säljtillfälle – oftast i hemmiljö – där produkterna presenterades för inbjudna konsumenter som förespeglats en unik möjlighet att göra fördelaktiga inköp. «

rekryterade och lagerhöll i Köpenhamn och på toppen fanns generalen som sålde, rekryterade, tränade nya, undervisade och var en länk från Sverige till *Holiday Magics* nordenansvariga ledning i Köpenhamn. Den juridiska konstruktionen var avtalsmässigt sofistikerad. De tuffa avtal som tecknades mellan *Holiday Magic* och personerna i den svenska pyramiden var mycket omfattande och formulerade i 32 punkter som i stort bara innebar förpliktelser och mycket få rättigheter.

SVÅRT ATT BLI RIK OCH LYCKAD

Holiday Magics homeparty var ett smart arrangerat säljtillfälle – oftast i hemmiljö – där produkterna presenterades för inbjudna konsumenter som förespeglats en unik möjlighet att göra fördelaktiga inköp. Varuprover delades ut och den intima situationen kändes tvingande, i alla fall till något litet köp. Trots att uppdraget till distributörer (säljare) av olika grader var att övertala bekanta att vara "värdinnor" för hemförsäljning av kosmetika var tillgången på fysiska varor i praktiken relativt knapp. De stora lagervolymer som pyramidens säljare betalade *Holiday Magic* för fanns aldrig att tillgå i sinnevärlden. Men kosmetikan var ju inte själva grejen. Den enskildes succé skulle komma från rekrytering av nya individer som betalade dyrt för att få vara med.

De flesta individer på lägre nivåer i pyramiden tjänade i princip inga pengar alls, möjligen mycket blygsamma summor. Däremot blev de av med ganska stora belopp. Det mesta av det stora penningflödet var rena intäkter för *Holiday Magic* som själva behöll merparten och raskt förde ut pengarna ur landet. De största intäktskällorna var kurs- och inträdesavgifterna till pyramidens positioner. Beräkningarna i den rättsliga utredningen visade på mycket stora vinster. »

Köpmannaförbundet gjorde en formell anmälan mot Holiday Magic under hösten 1971. Detta ledde även till kritiska granskningar i media. Bild ur Svensk Handelsarkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

Ville man händelsevis gå en kosmetikkurs var den faktiskt kostnadsfri medan de motiverande "pepp- och sponsringskurserna" på olika nivåer kostade upp till 3 000 kr (i dagens penningvärde nära 19 000 kr). Den inledande kursen pågick i sex dagar och 1970 var avgiften 1 500 kr. Kursverksamheten omfattade diverse motiverande modeller, försäljningspsykologi och avancerad övertalningsteknik med förespeglningar om goda inkomster från rekrytering av ständigt flera distributörer. En del kurser har beskrivits som tuffa, direkt personlighetspåverkande och näst intill nedbrytande.

NY LAGSTIFTNING OCH EN KONSUMENTOMBUDESMAN

I januari 1971 fick Sverige nya hemförsäljnings- och marknadsföringslagar och det nyinrättade Konsumentombudsmannämbetet, KO, startade. Nu tyckte sig Köpmannaförbundet ha fått lagstöd för sitt missnöje med Holiday Magics framfart och hörde av sig till den förste KO, *Sven Heurgren*. När så allt fler individer drogs in i pengakarusellen gick förbundet på hösten vidare med en formell anmälan, med särskild betoning på att kursverksamheten och den anslutna försäljningsverksamheten borde granskas. Först ut med bredare medial kritik mot Holiday Magic var *Expressen* i september 1971. I mars 1972 publicerade *Aftonbladet* dräpande skrivelser under rubriken "Miljonbluff i kosmetika". Upplagan sålde snabbt slut. Journalisten *Lars Svedgård* rapporterade att "tusentals människor i vårt land, bland dem arbetslösa och småföretagare med ekonomiska problem har lockats till Holiday Magic med rundhantade löften om fabulösa förtjänster". Svedgård använde benämningen "den halv värld som är Holiday Magic i Sverige" och redogjorde också för hur han hade blivit överfallen av Holiday Magics högste kända befattningshavare i Sverige. Den negativa pressbevakningen gav en viss dipp i verksamheten.

KO såg allvarligt på Holiday Magics metoder och förde saken till *Marknadsdomstolen*. Sven Heurgren kommenterade bland annat de peppande filmer som använts på möten med orden "beskrivningarna saknar verklighetsanknytning". KO förutspådde också att en fällande dom skulle sanera marknaden. "Nu startar rättegången som kan betyda slutet för Holiday Magic" skrev *Expressen* den 12 november 1972.

Holiday Magic, med adress i Köpenhamn, hade engagerat den välkände advokaten *Henning Sjöström* och processen blev mycket livfull. Sjöström gjorde sig tidigt ett namn som stridbart ombud för de skadade barnen i neurosedynmålet mot *Astra* och kunde ta ut svängarna. Saken utvecklades till något av ett envig mellan Heurgren och Sjöström och fick stort massmedialt genomslag. Det framkom att Sjöström varit involverad med Holiday Magic under ett par års tid och bland annat uppträtt på rekryteringsmöten och genom sin starka personlighet och uppenbara framgång i livet fungerat som dragplåster in i pyramiden. I samband med frågan om det otydliga affärsförhållandet mellan företaget och de engagerade distributörerna hävdade han att "det kan väl inte vara Holiday Magics skyldighet att upplysa om Sveriges lagar och författningar". Heurgren menade att det var många som misslyckats inom Holiday Magic och vänt sig till KO samtidigt som de skämts för sina misslyckanden.

Sven Heurgren blev Sveriges förste Konsumentombudsman. Bild ur Svenskt Näringslivs arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

En viktig punkt blev vilka inkomster som över huvud taget var möjliga att uppnå med hänsyn till marknadens potential och antalet engagerade distributörer, liksom vilka inkomster distributörerna faktiskt hade haft. Vittnenas utsagor kom att stå emot varandra. I processen framkom att man kunde köpa sig till en högre rang utan att ha uppnått erforderliga säljvolymer vilket stärkte intrycket av att det var de ekonomiska insatserna som var Holiday Magics huvudintresse. KO hävdade i slutpläderingen att Holiday Magic utnyttjar dem som är okunniga om affärer. De värvas för att organisationen ska växa, men vet ingenting om hur de ska förfara. De vet ingenting om moms-förordning eller skatter.

EPILOG

Marknadsdomstolen gick på KO:s linje och tidigt 1973 kunde Köpmannaförbundets tidning *Köpmannen* rapportera om beslutet från den 18 januari samma år. Domstolen förenade uttryckliga förbud med ett vite på 2 miljoner kronor. Utfallet kom att få normerande betydelse och sanera försäljningen via homeparties. Holiday Magic fick inte fortsätta att marknadsföra återförsäljarrättigheter och inte heller driva homepartyförsäljning utan att iaktta reglerna i hemförsäljningslagen. Inbjudningar till homeparties måste tydligt tala om att det handlar om säljträffar och att köptvång inte föreligger. Man måste också tydligt informera om ångerveckan vid hemförsäljning. I domen ingick också förbud mot en rad oseriösa inslag, till exempel utsagor om orealistiska förtjänstmöjligheter i marknadsföring av återförsäljarrättigheter. Efter en kortare tid upphörde Holiday Magics verksamhet i Sverige. 卐

BILD: Svensk Handels arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

HOLIDAY MAGIC OCH DESS GRUNDARE

HOLIDAY MAGIC startades 1964 i USA av den karismatiske koreaveteranen William Penn Patrick för försäljning av fruktbaseerade skönhetsmedel och chansen att bli rik genom betalningar till hans pyramidkonstruktion. Han har bland annat tillskrivits citatet "Those who condemn wealth are those who have none and see no chance of getting it". Penn Patrick kom över ett lager skönhetsprodukter hos ett konkursfärdigt företag i San Rafael, Kalifornien och gjorde det till utgångspunkt för sitt formidabelt framgångsrika Holiday Magic. Organisationen blev snabbt världsomspännande i såväl Norden, England, Italien, Australien som i Sydafrika. Snart kom även Schweiz, Frankrike, Spanien och Japan med. Emellertid

drog Penn Patricks tvivelaktiga affärsbygge och politiska ambitioner tidigt blickarna till sig. Bland annat kom han i konflikt med Kaliforniens guvernör, sedermera presidenten *Ronald Reagan*. 1967 skrev han boken *Happiness and Success Through Principle* och drog igång det lönsamma utbildningsföretaget, *Intitute for Leadership Dynamics*. Holiday Magics verksamhet avslutades 1974. Penn Patrick hade året innan omkommit när hans illegalt importerade militära jaktplan exploderat i luften under oklara omständigheter. Flera juridiska instanser i USA och Sverige hade då hunnit sätta käppar i hjulen för fortsatta affärer. De rättsliga utfallen på bägge sidor om Atlanten fick betydelsefulla prejudicerande effekter.

Pipersgatan efter explosionen den 12 mars 1926.

TEXT Mats Hayen
BILD Polismuseet

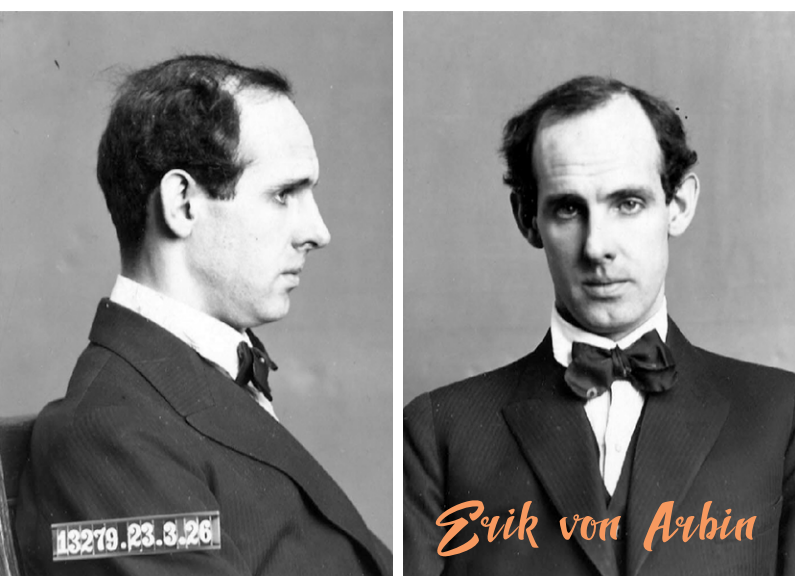
PIPERSKA

SMÄLLEN

MORD. SVERIGES FÖRSTA BILBOMBSMORD
INTRÄFFADE VÅREN 1926 PÅ PIPERSGATAN I
STOCKHOLM. UTREDNINGEN SKULLE KOMMA
ATT BLOTTLÄGGA ETT VIDSTRÄCKT NÄTVERK I
STOCKHOLMS UNDRE VÄRLD, MED KOPPLINGAR
TILL HEMLIGA KLUBBAR, SPRITSMUGGLING,
VILDA SEXORGIER OCH DEN MYSTISKA FRU X.

Erik von Arbin och Alexander Kreüger, båda verkssamma i företaget *v. Arbin & Co Teimport AB*, hade tidigt på morgonen den 12 mars 1926 hjälpt sin kraftigt berusade kompanjon och delägare i företaget, *Sixten Flyborg*, in i en droskbil av märket *Buick*. Bilen stod då utanför von Arbins bostad på Kungsholms Hamnplan 3. När Kreüger småpratade lite med Flyborg, för att uppehålla bilens avfärd någon minut, placerade von Arbin en kraftig sprängladdning på bilens bakre del. Den var ansluten till en stubintråd med 90 sekunders brinntid. Strax innan bilen körde iväg antände han stubinen och chauffören *Bror Strömberg* hann köra upp till Hantverkargatan, göra en vänstersväng och därpå

Den syn som mötte de första polismännen på platsen, tidigt på morgonen, liknade en krigsskådeplats eller en plats efter ett terrordåd. Den söndersprängda bilen hade kastats cirka 40 meter ner från krönet av Pipersgatan mot Kungsholmsgatan och då slagit av en lyktstolpe med en gasledning som efter explosionen stod och läckte ut gas. Längs med gatan hade hundratals fönster krossats av tryckvågen. Delar av bilen och den förolyckade personen hade spridits upp till 100 meter från platsen för detonationen. Polisens mest avgörande fynd i utredningens tidiga skede blev en växelsedel som man hittade i Flyborgs plånbok. Den var på 150 kronor och utställd av Sixten Flyborg och accepterad av Erik von Arbin. På växeln stod också von Arbins adress: Kungsholms Hamnplan 3. Tillsammans med droskchaufförens uppgifter om var han hämtat sin förolyckade passagerare ledde detta spår till att både von Arbin och Kreüger togs in för förhör redan på morgonen den 12 mars.

Erik von Arbin och Alexander Kreüger fotograferade av polisen den 23 mars 1926.

en högersväng och sedan fortsätta upp till krönet på Pipersgatan, innan explosionen inträffade. Chauffören överlevde mirakulöst men Flyborg avled omedelbart när bilen flög i luften. Motivet till mordet var de omfattande ekonomiska problem som von Arbin hade försatt sig i och som också påverkade den teimportfirma som han drev tillsammans med Flyborg. Erik von Arbin hoppades att Flyborgs livförsäkring skulle rädda både honom själv och företaget från ekonomisk ruin och konkurs.

KRIGSSKÅDEPLATS

”Natten mellan torsdagen den 11 och fredagen den 12 mars klockan 3.13 förmärktes från Nya Polishuset å Kungsholmen en till ytterlighet kraftig detonation österut. Kort därpå blev ett ganska starkt eldsken synligt över Rådhusets södra del, vilket eldsken dock icke förefallit att vara så alldeles nära.” Kommisarie *Robert Wahlström* inledde med dessa ord sin första, 142 sidor långa, polisrapport om bilbomben.

PEKADE UT RIVAL

I sitt första förhör med polisen valde Kreüger att neka till all kännedom om explosionen, men i stället nämna två bakgrundsdetaljer, vilka skulle bli viktiga för målets fortsättning. Det första var ett tidigare försök att mörda Sixten Flyborg i hans bostad på Karlavägen 56, vilket hade inträffat lördagen den 30 januari 1926. Det andra var att Kreüger pekade ut en för polisen tidigare okänd direktör vid namn *Martin Ingvaldsen*, som trolig gärningsman både för det första mordförsöket och det nu genomförda mordet. Direktörens motiv skulle ha varit att hans hustru *Henrietta Ingvaldsen* hade haft en sexuell relation med den mördade Flyborg. Det framkom först senare i utredningen, efter förhör med makarna Ingvaldsen, att även Kreüger var intresserad av direktörens hustru. Kreüger och Flyborg var alltså, vid tiden för mordet, rivaler i förhållande till Henrietta Ingvaldsen. Intressant i sammanhanget är också att makarna Ingvaldsen hade ett kriminellt förflutet som sträckte sig >

åtminstone tillbaka till 1913, då båda greps och dömdes, tillsammans med Henriettas bror *Algot Mannerborg*, för obligationsbedrägerier i Finland. I samband med utredningen av bilbomben på Pipersgatan var det inte heller känt för polisen att Martin Ingvaldsen just då var sysselsatt med spritsmuggling i stor skala, framförallt från Tyskland.

VIDLYFTIGT FESTANDE

Martin Ingvaldsen berättade i sitt förhör med polisen att han sommaren 1925 varit på en fyra månader lång affärsresa i Stockholms skärgård. Denna resa hörde ihop med hans verksamhet som spritsmugglare, vilket han dock av naturliga skäl inte nämnde för polisen. Han berättade i stället att det vid hans hemkomst efter resan, till bostaden i Sturepalatset på Biblioteksgatan 11, kommit till hans kännedom att hans hustru och en annan kvinna använt bostaden för ett antal sexorgier, där både män och kvinnor deltagit. Detta ledde till att han för en period lämnade sin hustru. Våren 1926 levde de dock återigen tillsammans.

Henrietta Ingvaldsen berättade i sitt förhör att hon under en fest hemma hos von Arbin på Kungsholms Hamnplan i de-

cember 1925 blivit hotad med kniv av Kreüger. Anledningen var att hon ville gå hem till Sixten Flyborg, som inte var med på festen. Kreüger hade då huggit med kniven upprepade gånger i en korgstol och samtidigt sagt: "Så skall jag göra med dig, om du vidare gör sällskap med Sixten." Kreügers svar när någon i sällskapet reagerade på detta beteende var: "Om jag älskar en kvinna, undanrödjer jag alla hinder." Vid ett senare tillfälle trängde han sig in i Henrietta Ingvaldsens hem och kallade sig själv för hennes barns "nya pappa". Det är tydligt i polisutredningen om bilbomben på Pipersgatan att samtliga personer som före mordet kände eller umgicks med von Arbin, Kreüger och Flyborg deltog i ett omfattande festande, dels i olika bostäder, men framförallt på restauranger och klubbar. En särskilt viktig roll verkar nattklubben *Grotta Azzurra* på Grev Magnigatan 5 på Östermalm ha haft. Den var känd i sin samtid för vilda nattliga partyn med jazzmusik, dans, illegal spritutskänkning och till och med kokain. Alexander Kreüger berättade också under utredningen för polisen att han missbrukade morfin och andra narkotiska preparat.

Mordkommissionen rycker ut. Från vänster: Karl Gustafsson (även kallad K-Gustaf) (1887–1952), Klas Robert Wahlström (1877–1965) och Gustaf Gustafsson (även kallad Stor-Gustaf) (1881–1947).

Den sprängda droskbilen på Pipersgatan den 12 mars 1926.

ERKÄNNANDET

Erik von Arbin väntade till den 17 mars innan han erkände mordet och Alexander Kreüger gjorde detsamma den 20 mars. Det framkom under utredningen att det första misslyckade mordförsöket på Flyborg, den 30 januari 1926, hade utförts av Alexander Kreüger. Han hade då använt en blydagb som han och von Arbin gjutit tillsammans. De hade under planeringen av mordet funderat på att döda Flyborg med cyanväte eller kokain – eller att helt enkelt kasta ned honom från Katarinahissen. Beslutet att använda dynamit på en bil kom de fram till eftersom de trodde att det skulle se ut som om bensintanken hade exploderat. Sin plan att kasta skulden på Martin Ingvaldsen, hade Kreüger presenterat för von Arbin redan före mordet. Denne beskrev sin egen sinnesstämning vid tiden för mordet, att han var försänkt i en sorts känslomässig dvala, och i samband med det även Kreügers förslag på alibi, i ett brev daterat den 24 maj 1926 till andre stadsläkaren Gustaf Hultkvist:

"Inte ens när Kreüger på fullt allvar föreslog att vi såsom alibi för oss själva skulle gå upp till Ingvaldsen och hänga honom i takkroken för att det skulle se ut som om han begått självmord i ånger över dådet, och därigenom draga misstankarna från oss, vaknade jag upp." >

» Beslutet att använda dynamit på en bil kom de fram till eftersom de trodde att det skulle se ut som om bensintanken hade exploderat. Sin plan att kasta skulden på Martin Ingvaldsen, hade Kreüger presenterat för von Arbin redan före mordet. «

Nedan: Ett sällsynt foto på den ljusskygga Henrietta Ingvaldsen i Dagens Nyheter den 22 oktober 1933, då hon stod inför rätta för bedrägeri tillsammans med kompanjonen Hugo Nygren.

AFTONBLADET Lördagen den 27 December 1941

**"Madame X" bakom
inbrott i pälsaffären**

...tärer inom pälsvarubranschen

Flera stora stöldaffärer inom pälsvävarbranschen
väntas nu bli uppklarade.

Kreüger framhärda
i sitt nekande trots
Arbins bekräftelse.

"Han är", säger intendenten Hallgren, "ett komplex av alla laster och beklännelsen kommer nog att dröja".

Arbin placerade dynamitpaketet på bilen men gör gällande att Kreüger gav uppslaget och sköfde sprängämnet.

Keywords:

som polisen under lagarna även
testat lyxiga smulor. Han avin-
de då en fullständigt bekant och
bestat.

[illegible]

*"Madame X" begärde lyckta dörrar,
men rätten avslag.*

Fru Henrietta Ingvaldsen och Hugo Nygren inför rätta.

Tidningarna följde intresserat fallet. Artikel om Krüger ur Social-Demokraten den 18 mars 1926. Bakom en artikel om "Madame X" från Aftonbladet den 27 december 1941.

LIVSTID MEN BENÅDADES

Både von Arbin och Kreüger dömdes till livstids straffarbete. Kreüger benådades på grund av sinnessjukdom den 10 maj 1937, men han blev kvar på sjukhus under större delen av andra världskriget. Hösten 1946 flyttade han in i en bostad på Rådmansgatan i Stockholm. Från 1951 och fram till sin död 1976 bodde han fyra trappor upp på Klubbacken 20 i Hägersten. Erik von Arbin benådades 1942 och avled i Vännäsby i Västerbotten 1983.

Martin och Henrietta Ingvaldsen skilde sig våren 1928 då det framkommit att hon haft en sexuell relation med en tysk af-färsmän som levde under falskt namn i Sverige. Han kallade sig *Arthur August Borrmann* men hette egentligen *Robert Schultz*. Skilsmässan ledde i sin tur till ytterligare en polisutredning där

Martin Ingvaldsens spritsmuggling tillsammans med Robert Schultz kom i öppna dagar. Direktör Martin Ingvaldsen avled 1940. Henrietta Ingvaldsen blev under resten av mellankrigstiden i Stockholm känd som bedragerska, spritsmugglare och ekonomisk brottsling. Hon kallades i tidningar på 1930- och 40-talet för *Madame X*, *Fru X* och "*Hoppet*". Hon levde till 1957. Vid tiden för mordet på Sixten Flyborg kallades hon dock av de flesta för "*Dettan*". Hennes fullständiga namn var *Antoinetta Henrietta Klementina Ingvaldsen* (född *Mannerborg*) och våren 1926 var hon Flyborgs älskarinna, i ett problematiskt förhållande till sin man direktör Ingvaldsen, hett åtrådd av Kreüger, och av alla de här skälen en viktig pusselbit i fallet med den Piperska smällen, Sveriges första bilbombsmord. 卐

REFAATS SISTA DAGAR PÅ FERMENTA

Ett av de största svindlerierna i Sverige begicks av Refaat El-Sayed i Fermenta. 10 000-tals aktieägare lurades och han dömdes till maxstraffet sex års fängelse. Jag var med under upplösningen av detta drama.

Lördagen den 13 december 1986 stod jag i köket i Lund och förberedde en avskedsmiddag. Dagen före hade jag slutat på *Gambro*. I köket hörde jag på radio: "Här är Dagens Eko. Oegentligheter upptäckta i Fermenta. Hela årsvinsten kan vara borta. Styrelsen avgår och kallar till extra bolagsstämma."

På måndag skulle jag börja som informationsdirektör just där.

I början av året hade Refaat lovat att *Volvo* skulle få köpa 20 procent av antalet utestående aktier i Fermenta. För att slippa ta sina egna Fermenta-aktier köpte han aktier över börsen. Men när det visade sig att han ljugit om sin doktorshatt, backade Volvo ur och Refaat stod där med sina högt belånade aktier, pantsatta hos *Industrivärden*. Natten till den 15 december slog skuldfäl-lan igen och Industrivärden tog över röstkontrollen i Fermenta.

Morgon därpå infann jag mig på bolagets kontor. Det låg i det fina "Beijerhuset" (Birger Jarlsgatan 6 i Stockholm). I porten satt mässingsskyltarna på rad. Överst satt en ynkelig liten papperslapp där det med kulspetspenna stod "Fermenta". Sedan jag legitimerat mig med ett tidningsurklipp om mitt nya jobb, släppte en fastighetsskötare in mig. Men först måste jag lova att byta ut papperslappen i porten mot en mässingsskylt.

Medan jag väntade på att andra skulle dyka upp på kontoret ringde telefonen. Det var en journalist som frågade om det var sant att två styrelsemedlemmar avgått under helgen.

"Hur ska jag kunna veta det? Jag kom precis", svarade jag. Sedan använde journalisten detta som ett exempel på hur dåligt informationen fungerade inom bolaget.

Senare på dagen intervjuade Willy Silberstein från *Svenska Dagbladet* mig om första dagen på jobbet. Han undrade hur det kändes att börja mitt i denna turbulens.

"Som informatör vet man att det kan bli en och annan brandkårsutryckning", svarade jag, varpå Willy replikerade:

"Jo, men hade du verkligen räknat med att behöva ta fram den största flodsprutan redan första dagen?"

På eftermiddagen började ett långt styrelsemöte. Medan jag satt i mitt rum, tänkte jag att med ny majoritetsägare blir det nog ny vd. Så jag skrev ett utkast till pressmeddelande, för att styrelsen skulle ha något att utgå ifrån, och tryckte sedan på print. Just då ringde telefonen. Även om samtalet blev kort, dröjde det en stund innan jag kunde gå till skrivaren som var gemensam för hela kontoret. Knappt hade jag hunnit tillbaka

» Han var så upprörd att jag trodde att han skulle kasta ut mig – från sjunde våningen. «

till mitt rum, förrän Refaat dök upp. Honom hade jag inte sett på hela dagen. Nu ville han veta hur jag hade det, vad jag gjorde osv. Jag hann knappt svara förrän han frågade vad det var för papper jag hade på skrivbordet. Där låg pressmeddelandetu-kastet, som jag precis hade hunnit vända på när Refaat dök upp i rummet. Jag svarade något undvikande. Då ryckte Refaat åt sig pappret och blev ursinnig när han såg att det handlade om att han skulle avgå.

"Sitter du här och konspirerar bakom min rygg? Erkänn att det är Industrivärden som sagt åt dig att skriva det här!", röt han. Han var så upprörd att jag trodde att han skulle kasta ut mig – från sjunde våningen.

Nästa dag kom dock pressmeddelandet väl till pass, för då avgick Refaat. På onsdagen erkände han sina luftaffärer. På torsdagen inledde åklagaren sin förundersökning och Refaat fick lämna ifrån sig nycklarna till kontoret. Det skedde lugnt och var det minst dramatiska under dessa fyra kaotiska dagar.

MATS ÖDMAN

Tidigare informationsdirektör på Fermenta, Gambro och Autoliv.
Numera pensionär och informationskonsult.

Porträtt av mode-
pionjären Amanda
Christensen. Bild:
Amanda Christensen
AB.

PIONJÄR. AMANDA CHRISTENSEN LÄRDE
SVENSKA MÄN KLÄ SIG MER FÄRGGLATT
OCH VAR EN FÖREGÅNGARE NÄR DET
GÄLLER ARBETSGIVARANSVAR.

FLUGORNAS DROTTNING

TEXT Mats Wickman

Kungsbroplan, där
Amanda Christensens
namn står skrivet
med guldbokstäver på
fasaden. Bild: Ankara /
Wikimedia Commons.

Kungsbroplan 1 i Stockholm är ett hus byggt 1886, vars fasad syns vida omkring och där det med stora guldbokstäver står skrivet: *Amanda Christensen AB*. Vem var då denna kvinna?

Hon flyttade till Stockholm som tonåring, uppväxt i ett fattigt lantbrukarhem i Gnesta där hon var ett av nio barn, för att utbilda sig till småskollärare. Hon fick ett vikariat 1883 men året därpå bytte hon jobb och blev sömmerska på syfirman *Edén*, där hon visade sig ha stor talang – hon hade tidigare sålt egenhändigt sydda plagg vid Gnesta järnvägsstation.

SATSAD PÅ FLUGOR

Hon blev dock snart klar över att hon inte ville arbeta åt andra utan startade 1885 en egen firma, där från början endast hon själv och hennes syster arbetade, och som låg på Stora Nygatan 23 i Gamla stan – på den tiden modecentrum i Stockholm. Konkurrensen bland syfirmorna var hård men Amanda Christensen, som fortfarande hette *Svensson* i efternamn, insåg att om man skulle göra stora pengar gällde det att sy vita flugor, något hon också kom att specialisera sig på. Hon riktade sig till de mest förmögna eftersom det var i de kretsarna hon visste att hon skulle kunna få bra betalt för sina produkter – en grundtanke som skulle få företaget att utvecklas. Hennes motto blev: "Jag säljer inte ett pris, jag säljer kvalitet."

Männen i de högre samhällsskikten i Stockholm bytte på kvällen om till den närmast uniformsmässiga högtidsdressen som gällde bland borgerskapet: mörk frack, vit skjorta med stärkkrage och fluga. Luftföreningarna i form av koldamm och sot från industriernas skorstenar krävde mörka ytterkläder samtidigt som den vita skjortan signalerade att man inte smutsade ned sig med kroppsarbete.

Amandas flugor var mer välsydda och hade bättre tyg än konkurrenternas. Hon arbetade hårt och hade också en tydlig begåvning; en stark känsla för form och kvalitet, och hon utökade efter några år sortimentet till att också innehålla svarta flugor.

GJORDE INKÖPEN SJÄLV

Firman växte, bytte namn till Amanda Christensen sedan Amanda gift sig med dansken *Charlie Christensen*, och skaffade återförsäljare även utanför huvudstaden. Samtidigt byggdes Stockholm snabbt ut och de män som bar frack och fluga blev allt fler. Den vid den här tiden expanderande industrialismen skapade ett allt större förmöget borgarskap, vilket givetvis gynnade Amandas affärer. Firman anställde kontinuerligt nya sömmerskor och flyttade regelbundet till större lokaler.

Amanda Christensen var en av de få kvinnor i Stockholm som drev en större firma. Det var bland annat det förakt hon upplevde från sina leverantörer, på grund av hennes kön, som låg bakom att hon 1890 gjorde sin första utrikesresa till tyg- och modemetropoler i övriga Europa, med syfte att göra inköpen själv. Hon behövde dessutom få inspiration att utveckla sina kollektioner. Det pratades en del i tidens anda om huruvida en

Amanda Christensens företag var ett av de första i Sverige som tillämpade löneavtal med personalen. Bild: Amanda Christensen AB.

ung kvinna som "Vita frun", som Amanda ibland kallades efter sina flugors färg, verkligen skulle klara av att genomföra en sådan resa själv. Men bortsett från vissa svårigheter att komma från Sverige på grund av stark isbildning, blev resan mycket lyckad. Hon knöt inte bara affärskontakter utan fick också inspiration till nya produkter och kollektioner.

VILLE KLÄ MÄNNEN FÄRGGLADARE

Amanda Christensen hade länge haft en vision om att de svenska männen skulle klä sig mer färgglatt, och nu hade hon en chans att göra visionen verklig. Hemkommen med nya intryck expanderade hon rörelsen kraftigt med ett tiotal nya sömmerskor och inledde produktion av halsbeklädnader – flugor, halsdukar, kravatter (det sistnämnda ett mellanting mellan halsduk och slips) – i ett flertal färger och mönster, vilka snart kom att tillverkas i siden, något som tidigare varit ovanligt i såväl Stockholm som övriga Sverige. Sidenet köpte hon in från främst Frankrike och Italien. >

Höger: Annons för Röda Sigillet i NK:s tidskrift Stil 1942. Ur NK:s arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

Ryktet om den höga kvalitet och raffinemang som präglade Amanda Christensens produkter spred sig nu bland allt fler av Stockholms mer exklusiva herrekiperingar, och för varje år under 1890-talet utökade hon sin produktion. Det gjorde att hon under decenniet ständigt behövde skaffa större lokaler eftersom den utökade produktionen krävde allt fler sömmerskor. Lokalerna var dock alla problematiska eftersom de tillhörde privatvåningar och syateljéerna endast var avskilda från dessa med provisoriska väggar. Först 1901 hittade Amanda Christensen ändamålsenliga lokaler på Gamla Brogatan 32, där firman, som nu hade ett trettio-tal anställda sömmerskor, hyrde ett helt våningsplan.

FÖREGÅNGARE SOM ARBETSGIVARE

Åren runt sekelskiftet var en tid med stora klassklyftor och ständiga konflikter ägde rum mellan arbetsgivare och arbetstagare. Amanda Christensen var en föregångare när det gällde att ge sina anställda goda villkor. Hennes företag var ett av de tidigaste i Sverige som hade löneavtal med personalen och hon gav dem bra betalt. En annan förmån var att de anställda inte kunde sparkas på dagen utan hade uppsägningstid. Kanske hade hon medkänsla med sina sömmerskor eftersom hon själv var utsatt som kvinnlig företagare i en mansdominerad tygbransch.

Dessutom förstod Amanda att nöjda medarbetare skapade bättre stämning på företaget och därmed ett mer lyckat resultat.

RÖDA SIGILLET

I början av 1900-talet lanserade Amanda Christensen det varumärke som företaget blivit mest känt för, "Röda Sigillet". Det kom med tiden att namnge företagets exklusiva sidenslipsar som tillverkades i små kollektioner.

Med det nya seklet gjorde nämligen slipsen i sin moderna form entré. Den industriella revolutionen skapade behov av ett halsplagg som var lätt att sätta på, var bekvämt och som skulle kunna användas en hel arbetsdag – och slipsen som var tunn, lång och lätt att knyta fyllde det behovet. Det var 1800-talets halsdukar som blivit smalare och ändarna, som knöts ihop vid halsen, hade förlängts.

Det manliga borgerskapet hade nu börjat lägga av sin "uniform" med frack och vit eller svart fluga, och iklädde sig allt oftare en färgglad accessoar som fluga eller kravatt och så småningom slips i olika färger. Amanda Christensen var en centralgestalt i Sverige när det gällde att förändra det manliga modet från det gammaldags strikta till något mer ledigt och färgglatt.

Stil för en modern tid. Slipsen gjorde entré i början av 1900-talet. Foto: Sebastian Streith, Amanda Christensen AB.

FLYTT TILL KUNGSBROPLAN

Nästa flytt för företaget gick 1909 till Kungsbroplan 3. Amanda, som började närma sig de 50, slutade med sina affärsresor i Sverige året därpå. I stället anställde hon försäljare som reste runt för firmans räkning och upprätthöll de kontakter Amanda Christensen under åren knutit med grossister över hela landet. För henne var det tillräckligt att hålla koll på arbetet på företagets egna syateljéer och den ökande administrationen i Stockholm. Samtidigt skolades sonen *Rudolf* in för att ta över verksamheten. Efter att ta tagit studentexamen vistades Rudolf Christensen utomlands tre år i början av 1910-talet och studerade sidenväverier och accessoartillverkare i bland annat Wien och Paris. Under decenniet reste mor och son Christensen gemensamt två gånger på affärs- och studieresor till städer som Zürich och Lyon.

I slutet av 1910-talet köpte Amanda Christensen huset på Kungsbroplan 1, där fasadreklamen upplyste om vem som var fastighetens innehavare och vilket företag som fanns här. Vid samma tid omvandlades företaget till aktiebolag – Amanda Christensen AB – och sonen Rudolf tog över den dagliga driften. Så småningom sattes en stor ljusstavla högst upp på huset där det stod: "Röda Sigillet – kvalitetshalsdukar".

Sömmerskorna arbetade på flera av våningsplanen i luftiga lokaler med bra ljus från de stora fönstren och familjen Christensen bodde i våningen högst upp. Amanda Christensen själv var fortsatt generös mot sina anställda och lät sömmerskorna ta del av företagets vinst. Hon glömde aldrig de enkla förhållanden hon kom ifrån.

KUNGLIG HOVLEVERANTÖR

År 1949 hade bonddotterns firma nått högsta status i och med att den utsågs till Kunglig Hovleverantör. Amanda hann dock aldrig uppleva denna triumf, eftersom hon avled 1928. Hon var då sedan två år tillbaka bosatt i Nice.

Fram till 1999 drevs Amanda Christensen AB i familjens regi, därefter såldes företaget till *Jens Engvall AB*. Huvudkontoret finns i dag i Ulricehamn och produktionen görs i Italien. Förutom att sälja sina egna produkter är företaget distributör för varumärkena *Burlington*, *Jockey* och *Falke*. I dag är det de enklare polyester-slipsarna som kallas "Röda Sigillet", medan de exklusivare sidenslipsarna bär grundarens namn "Amanda". Man marknadsför även bälten, scarves, strumpor, manschettknappar och andra accessoarer. Men nu på 2000-talet är flugan den kanske bäst säljande av accessoarerna. Historien går igen. 卐

PRESSBYRÅN. I ÖVER HUNDRA ÅR HAR **PRESSBYRÅN** LEVERERAT DE SENASTE NYHETERNA TILL ETT FÖRÄNDERLIGT SVERIGE. KIOSKLUCKOR UTVECKLADES TILL MODERNA BUTIKER. PÅ RESAN BANADE FÖRETAGET ÄVEN VÄG FÖR PINNGLASS, SÖNDAGSÖPPET OCH INRIKESFLYG.

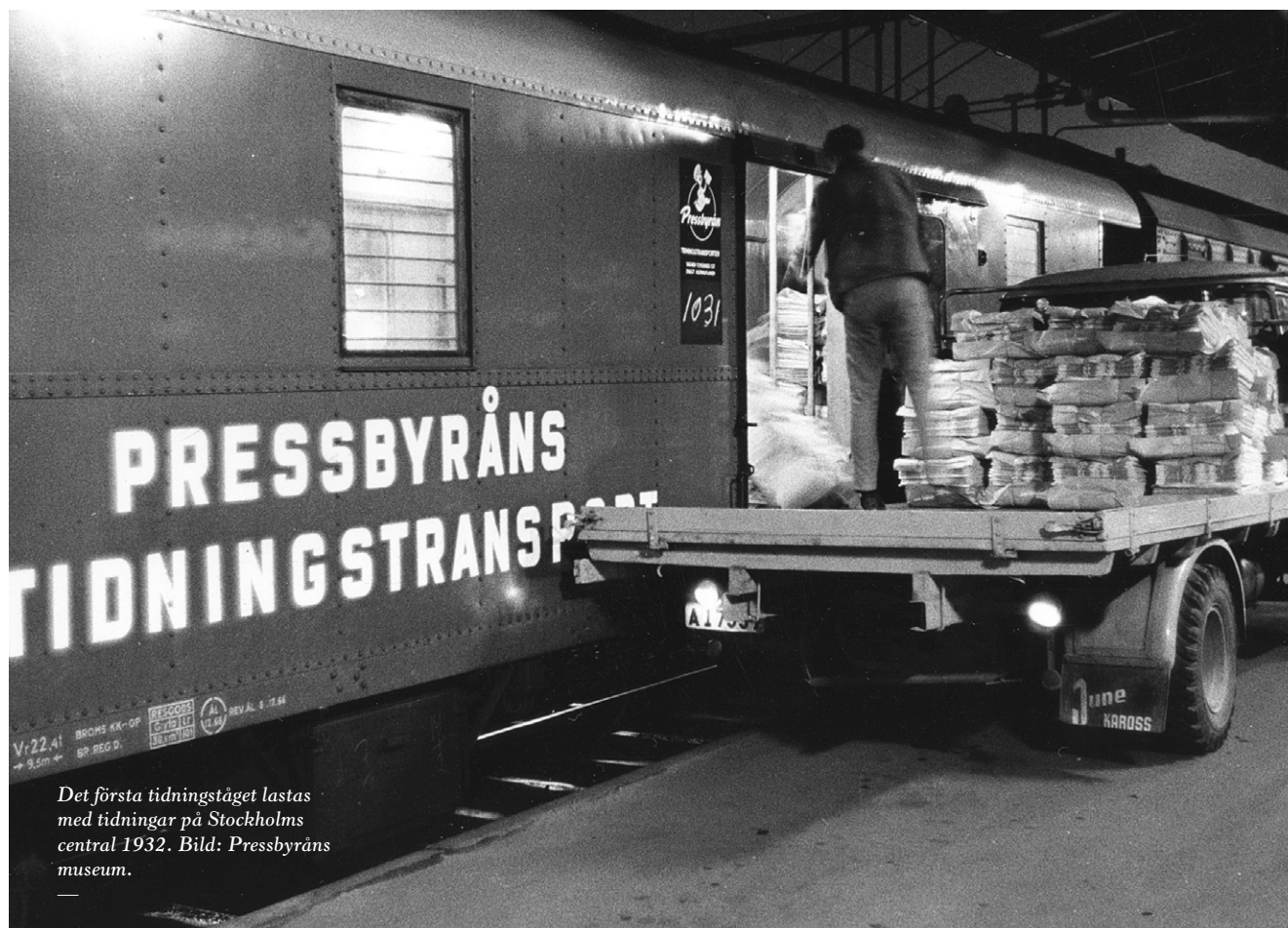
ETT SEKEL AV

TEXT Matilda Skoglöw

NYTTA OCH NÖJE

*Pressbyrån satsade tidigt på järnvägsstationerna.
Bild ur ICA:s arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.*

Det första tidningståget lastas med tidningar på Stockholms central 1932. Bild: Pressbyråns museum.

Sveriges första nyhetsbyrå startade 1867 på initiativ av den dansk-svenske tidningsmannen Alfred Fich. Nyhetsbyrån fick namnet *Svenska Telegrambyrån* och var från början en filial till tyska *Wolffs Telegraphisches Bureau* i Berlin. Svenska Telegrambyrån hanterade nyheter från hela världen. Kontoret i Malmö fokuserade på utlandsnyheter, Göteborg levererade det senaste från Norge och Sundsvall var navet som förmedlade inrikesnyheter från hela norra Sverige. Telegrammen som strömmade in bands i bokpärmar och sorterades kronologiskt utifrån ett specifikt seriesystem. På 1890-talet fick byrån svenska ägare.

Samtidigt som Svenska Telegrambyrån under det sena 1800-talet utvecklade sin verksamhet började ett nytt fenomen dyka upp i de svenska städerna: kioskerna. I en tid då vanliga butikens öppettider var strängt reglerade, kunde kiosker komma undan med att ha öppet i stort sett när som helst på dygnet. Deras tillgänglighet var svår att konkurrera med. Hållhaken var emellertid att kioskerna inte fick sälja vad som helst, bara utvalda produkter. Den vanligaste varan förbipasserande erbjöds var mineralvatten för att släcka törsten. När läsken kom blev också den populär att sälja. Men det fanns även kiosker som sålde bland annat cigaretter, tidningar och biljetter till kollektivtrafiken.

TIDNINGSGIVARNA GICK SAMMAN

Runt sekelskiftet bubblade konflikter, mellan de som sålde respektive gav ut tidningar vid Sveriges tågstationer, upp till ytan. Lösningen blev att Svenska Telegrambyrån fick ensamrätt på att sälja lösnummer av tidningar vid SJ:s alla stationsområden i landet. Byråns första tidningskiosk slog upp sina luckor på Hamnplan i centrala Helsingborg 1903.

Tre år senare gick 59 svenska tidningsutgivare samman och bildade det nya företaget *Svenska Pressbyrån*. Företaget öppnade kiosker över hela landet och profilerade sig genom att bara sälja tidskrifter, böcker och vykort. Dåtidens kiosker skulle gärna vara utsmyckade med snickarglädje, tinnar och torn. Ofta var det kvinnor som skötte försäljningen i Pressbyråkioskerna.

I takt med att det svenska järnvägsnätet byggdes ut, blev stationsbyggnadernas väntsalar en allt viktigare mötesplats och 1908 fanns Pressbyråns tidningskiosker på hundratals järnvägsstationer. Läskunnigheten bland Sveriges befolkning ökade under de första åren på 1900-talet och att läsa tidningen blev därför ett tidsfördriv för allt fler. Dessutom fanns det många nya publikationer att välja bland. Tidningarna spreds till alla landets Pressbyråkiosker med hjälp av hästtransport, cykel och taxi. Så småningom startade Pressbyrån också upp en egen bilpark. >

» 1932 introducerade
Pressbyrån en världsunik
lösning när det första
tidningståget rullade
ut från Stockholms
central. «

TÅGBUD OCH ETT BREDDAT SORTIMENT

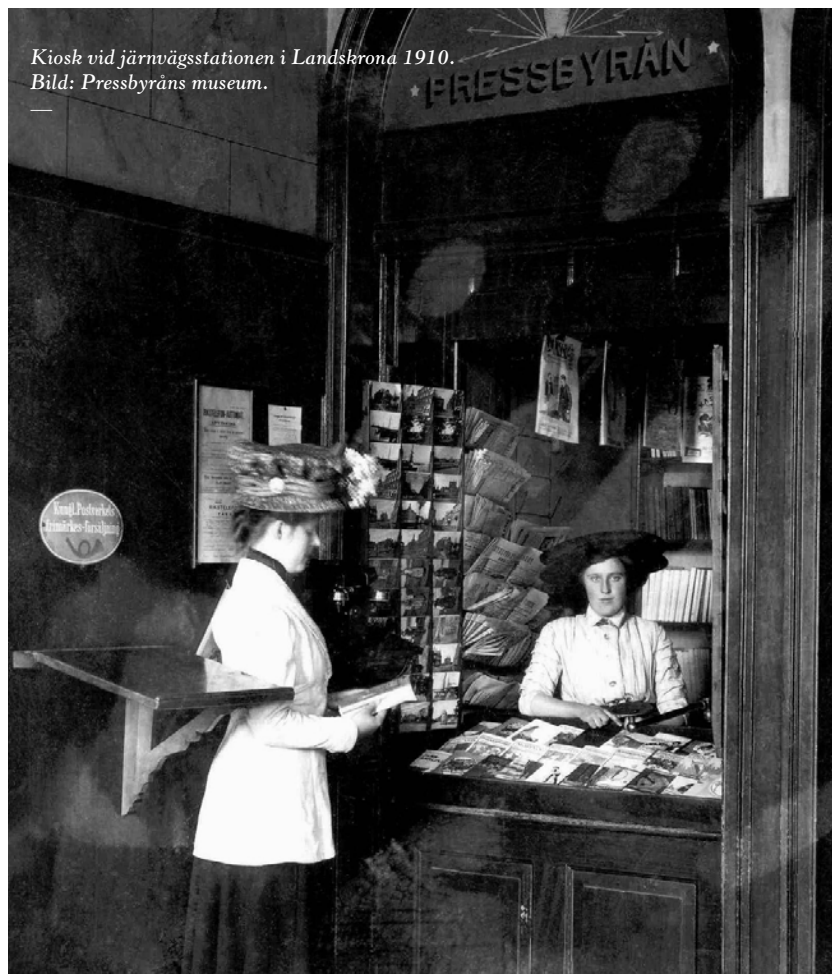
Försäljningen av lösnummer ökade ytterligare när idén om tidningspojkar kläcktes. 1916 började pojkar i tonåren sälja tidningar ombord på tågen, kombinerat med godis och tobak. Pojkarna kallades för tågbud och var som mest 600 stycken i åldrarna 13 till 17 år. Till slut fanns det en tidningsförsäljare med vid i stort sett varje avgång. De kännetecknades av en grå uniform och en tidningsväska på magen. I början av 1930-talet fanns hundratals tidningspojkar på tågen i Sverige och de färdades kors och tvärs över hela landet. Men tågbudfenomenet försvann lika snabbt som det startade. Dyra tågbiljetter och uniformer till pojkarna gjorde verksamheten olönsam.

Samma år som tågbud introducerades valde en Pressbyråkiosk vid Hornstull i Stockholm att på prov börja sälja tobak och choklad vid sidan om det vanliga utbudet av tidningar. Försöket blev lyckat, fler kiosker i landet följde efter och Pressbyrån breddade på så sätt sitt sortiment. Efter första världskrigets slut fylldes dessutom hyllorna med importerade modemagasin och andra internationella tidskrifter. Samtidigt fick Pressbyrån tillstånd att sätta upp reklamaffischer utanför sina kiosker, vilket gjorde att allt fler stannade till och köpte något. Med tiden valde allt fler att investera i Pressbyråns verksamhet och företaget växte. På 1930-talet gjorde funkisen entré och kioskerna som tidigare präglats av snickarglädje började få formen av lådor. Dessutom gjordes kioskerna större för att ge plats åt ett ökande sortiment.

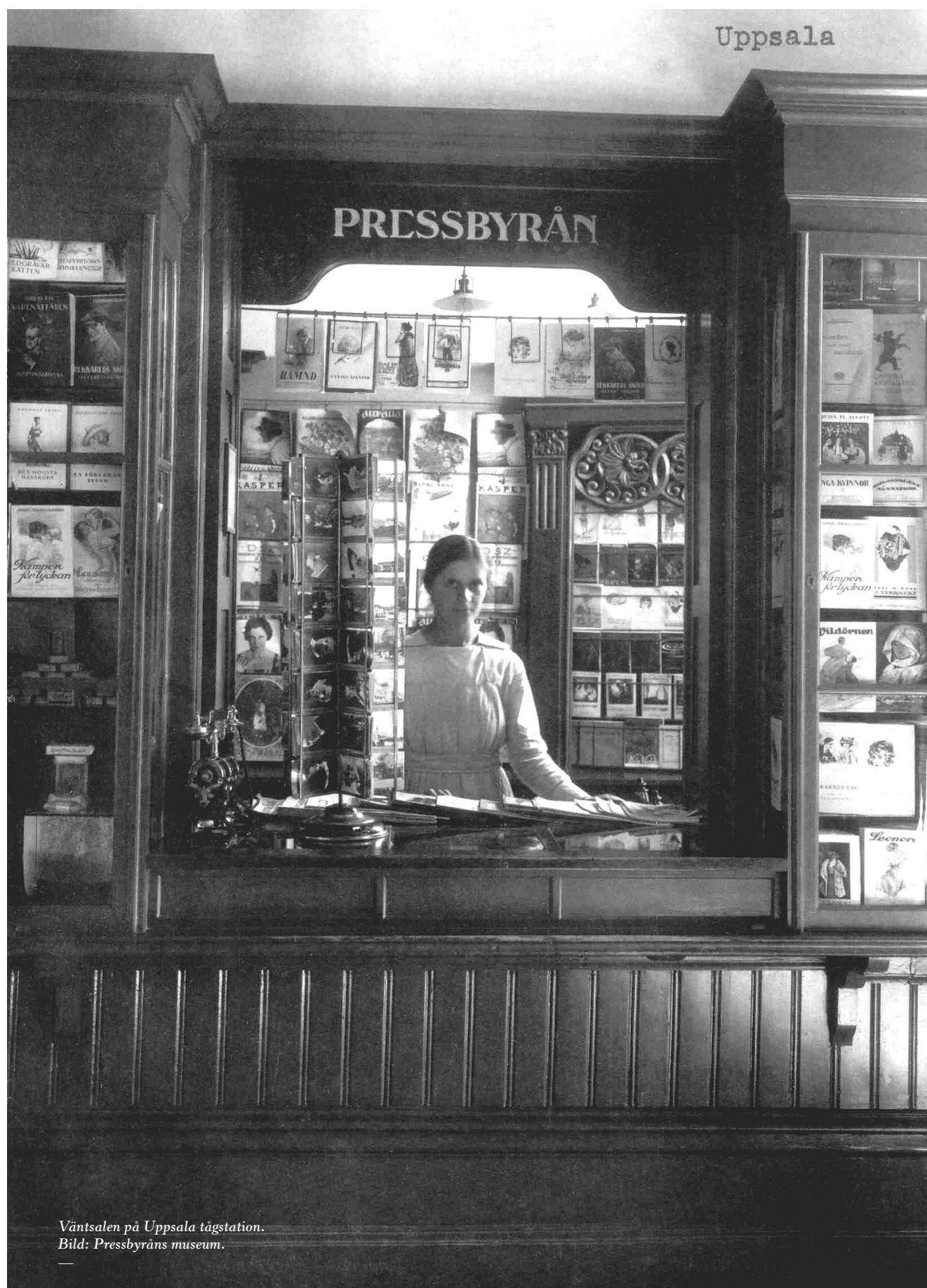
INNOVATIVA IDÉER

1932 introducerade Pressbyrån en världsunik lösning när det första tidningståget rullade ut från Stockholms central. Vagnarna var fulla med tidningar som bilvägen kommit direkt från tryckeriet till huvudstadens centralstation. Först efter att de lastats in i tågvagnarna och tåget påbörjat sin resa startade arbetet med att räkna, bunta och packa tidningarna. Att utföra sorteringsarbetet under tågresaens gång var något helt nytt i tidningsvärlden och de dagsaktuella upplagorna lämnades av på ort efter ort längs tågsträckan. Samtidigt som tidningståget lanserades öppnade Pressbyrån sin egen vykortsfabrik. »

Kiosk vid järnvägsstationen i Landskrona 1910.
Bild: Pressbyråns museum.

Handeln på stationerna kompletterades med tågbud i kupéerna, som sålde tidningar från stora väskor. Bild: Pressbyråns museum.

Väntsalen på Uppsala tågstation.
Bild: Pressbyråns museum.

Fabriken hade kapacitet att tillverka 10 000 vykort om dagen och där producerades kort med uppemot 16 000 olika motiv. 1943 byggdes fabriken ut och blev den modernaste i sitt slag i världen.

Pressbyrån kom också att bana väg för den svenska pinn-glassen. 1935 tillverkade företaget Sveriges första glass på pinne som fick namnet Alaska. Den marknadsfördes som hygieniskt förpackad med pappersomslag och blev snabbt ett populärt inslag i sortimentet. Under de två decennierna som följde blev antalet kiosker och butiker som sålde tidningar bara fler och fler. Till slut distribuerade Pressbyrån varor till 17 000 försäljningsställen. Då kom ett nytt genombrott – flygtransport av kvällstidningar. Pressbyrån lastade sina plan fulla och när de landat på slutdestinationen stod bilar redo på landningsbanan för att transportera buntarna av tidningar vidare. Men i början gick planen ofta tomma på tillbakavägen.

Det blev det med tiden ändring på. En påhittig pilot föreslog möjligheten att fylla det tomma planet med passagerare på hemresan. Idén sattes i bruk och embryot till det svenska inrikesflyget var skapat.

SÖNDAGSÖPPET

Fram till 1968 var söndagen en lagstadgad vilodag; enligt affärstidslagen var alla butiker tvungna att ha stängt. Men Pressbyrån lyckades få dispens från lagen och på försök introducerade företaget en servicebutik som hade öppet alla dagar i veckan, till och med på kvällen. Satsningen blev en framgång och ledde fram till att affärstidslagen så småningom avskaffades helt 1972. Några år senare omvandlades Pressbyråns lokaler från enkla kiosker till modernare butiker och i dag har företaget runt 300 butiker över hela Sverige. Varje dag besöker ungefär 300 000 människor en Pressbyrå för att köpa allt från lunchmat till böcker. Företaget har fortfarande Nordens största utbud av tidningar med över 2 500 titlar på över 15 olika språk. På Kungsholmen i Stockholm finns ett museum om Pressbyråns historia som för många förblivit relativt okänd. Trots sina knappa 60 kvadratmeter är väntetiden för att komma in i museet cirka två år och det drivs av tidigare anställda på Pressbyrån.

Kvällstidningarna börjar transporteras ut med flyg 1950. De tomma planen fylldes snart med passagerare på hemresan. Bild: Pressbyråns museum.

FÖRETAGSHISTORISKA STOCKHOLM

VÅR HUVUDSTAD ÄR FULL av näringslivshistoria. Byggnader, gator och ibland hela stadsdelar som spelat viktiga roller för såväl enskilda företag som samhället i stort. Här presenterar vi några av dem.

TEXT Eva Ersson Åbom, Margarita Feldman, Bodil Hasselgren & Mattias Allgulin

» *De anställda hade dessutom en egen butik i bottenplanet.* «

FLEMINGGATAN 8

FOTO: Gustaf Åkerberg. Bild ur Alfa Laval's arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

En statlig byggnad på Fleminggatan är det som finns kvar av en av Kungsholmens riktigt stora industrier under 1800-talet – *Separator* (nuvarande *Alfa Laval*). Separator byggde sin verksamhet på de patent uppfinnaren och företagsledaren *Gustaf de Laval* fått för en mjölkskumningscentrifug, dvs. en separator.

Verksamheten startade år 1883 i Inedalsområdet längre upp på Kungsholmen, men i och med framgångarna flyttade Separator in i de Gundbergska verkstäderna vid Fleminggatan. Här expanderade Separator snabbt, och ett stiligt huvudkontor med adressen Fleminggatan 8 stod klart 1901. Huset byggdes som bostads- och kontorshus av arkitekten *Johan Laurentz* och hade en modern konstruktion med inslag av järn och betong, vattenburen centralvärme, toalett och fönster med tredubbla båggar för att isolera mot kylan. Utöver huvudkontoret fanns här även verkstäder, magasin och lager. Separator var en föregångare inom företagskultur, då byggnaden uppfördes som ett kombinerat kontors- och bostadshus där lägenheterna beboddes av företagets anställda. De anställda hade dessutom en egen butik i bottenplanet.

År 1889 förvärvade företaget det så kallade *Alfapatentet* som förbättrade renskumningsförmågan vid separeringen av grädde från mjölk. Därefter kallades alla separatorer för *Alfa Laval*, ett namn som 1963 fick ge namn åt hela företaget som samma år flyttade till Tumba.

ATLASOMRÅDET

När man befinner sig i det mysiga bostadsområdet inklämt mellan S:t Eriksgatan och Torsgatan är det svårt att tänka sig att det under lång tid var platsen för en av Stockholms största fabrikskomplex.

Atlasområdet ligger i Vasastan och är uppkallat efter verkstadsföretaget *AB Atlas* vars fabriker låg där mellan 1874 och 1924. Fabriken låg på bekvämt avstånd från Norra station, som vid den tidpunkten låg vid Norra Bantorget strax norr om Stockholms centralstation, vilket underlättade den tunga varutransporten. De första åren tillverkade och sålde Atlas främst lokomotiv och järnvägsvagnar till såväl Sverige som övriga nordiska länder. När den marknaden var mättad bredade företaget sitt utbud och tillverkade en lång rad produkter, allt från ångmaskiner till nyckelfärdiga hus. År 1924 slog Atlas sig samman med *AB Diesels Motorer*, fick namnet *Atlas Diesel* och flyttade ut till Sickla i Nacka.

Tre år senare, 1927, revs fabrikslokalerna vid Atlasområdet och ersattes med bostäder. Även om inget finns kvar av fabriken går det att spåra arvet från Atlas i kvartersnamn som Loket, Tjendern och Pistongen.

BILD ur Altas Copcos arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

ERSTA DIAKONI

Ersta diakoni blev en av de första diakoniverksamheterna i Sverige när man 1851 grundade ett sjukhus på Kungsholmen. 14 år senare flyttade verksamheten till Erstaklippan på Södermalm där den finns kvar än i dag.

Från början var namnet *Svenska Diakonissanstalten* och utöver sjukvård tillhandahölls även utbildning – här utbildades bland annat Sveriges första sjuksköterskor – och barnvård. I Stockholm var behovet stort, med en utbredd fattigdom och dålig sjukvård. Flera av anstaltens första läkare kom att bli kända pionjärer inom den svenska sjukvården, men det var kvinnorna som tog mest plats i rörelsen och genom deras initiativ tog man hand om samhällets utsatta som få andra gjorde.

Efter ett antal år ökade behovet av en större och mer anpassade lokal, men att hitta en sådan i Stockholm visade sig vara lättare sagt än gjort. Dessutom fanns inget eget kapital att tillgå då verksamheten gick runt tack vare insamlade medel och donationer. Diakonins arbete med prostituerade kvinnor kritiserades också starkt av grannar som inte ville beblanda sig med "fallna kvinnor". Räddningen kom 1861 då justitierådet *Axel Adlercreutz*, ekonomiansvarig i *Svenska Diakoniss-Sällskapet*,

fick möjlighet att köpa den då avses belägna fastigheten Stora Ersta på Erstaklippan. Redan året därpå sålde han den vidare till Diakonissanstalten. 1864 invigdes Ersta Diakoni och under decennierna fram till 1900 byggdes bland annat ett nytt sjukhus, en kyrka och två olika diakonihus som tillsammans med den äldre malmgårdsbebyggelsen skapade ett slags stad på berget. Än i dag är Erstaklippan centrum för såväl sjukvård som den kristna verksamheten inom Ersta diakonisällskap.

BILD ur Ersta Diakoniss arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

LUMAFABRIKEN

Vid Södra Hammarbyhamnen, eller Hammarby sjöstad som det heter i dag, ligger den före detta *Lumafabriken*. Under åren 1930 fram till nedläggningen 1977 tillverkades här framför allt glödlampor men även radiomottagare och tv-apparater. Många industrier anlades i området i början av 1900-talet. Allt eftersom åren gått har den tunga industrin flyttat och lokalerna byggts om till kontorslokaler. I samband med Stockholms OS-ansökan i slutet av 1990-talet byggdes det en stor mängd bostäder i området.

Den första byggnaden i Lumas fabrikskomplex uppfördes 1929–30 och var en av Sveriges första funktionalistiska byggnader. Arkitekterna bakom denna strama skapelse var *Artur von Schmalensee* och *Eskil Sundahl*. Byggnaden känns främst igen på lampprovningsrummet som återfinns på översta våningen. Nattetid kunde man se rummet på långt håll och det blev en symbol för byggnaden och företaget. Produktionen av den ikoniska "*Lumalampan*" startade 1930 och första året producerades nästan 3 miljoner glödlampor. Allt eftersom åren gick breddades sortimentet och tillverkningen utökades till en mängd olika sorters lampor. Produktionen lades ner 1977 och de K-märkta byggnaderna tillhör i dag ett kontorskomplex med namnet "*Luma park*".

BILD ur HSB Riksförbunds arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

AGA PÅ LIDINGÖ

I september 1912 flyttade AGA till området Skärsätra på södra Lidingö från att tidigare ha haft verksamheterna i Salt-sjö-Järila i Nacka och på Maria Prästgårdsgata på Södermalm. Det var dock i och med flytten till Lidingö – under ledning av *Gustaf Dalén*, som företagets stordrift tog fart. Redan vid inflyttningen fanns det en maskinverkstad, huvudkontor, gasackumulator och ett portvaktshus med läkarmottagning, matsalar för arbetarna, och två garage, varav det ena för fabriken brandbil. Maskinverkstaden, en för sin tid modern anläggning, var uppdelad i en maskindel för borrar, fräsning och svarvning samt ett plåtslageri där det tillverkades stora bojar och fyrar. På grund av explosionsrisken placerades tillverkningen av acetylen och andra kemiska gaser längre bort från de övriga maskinverkstäderna. Trots detta drabbades fabriksområdet av stora omfattande bränder, varav den värsta skedde 1915 då nästan hela fabriksverkstaden totalförstördes.

Under de kommande åren expanderade AGA mycket, vilket innebar att fabriken på Lidingö växte och i och med det ökade antalet arbetare. För att dessa skulle ha någonstans att bo uppförde AGA moderna arbetarbostäder på höjden bak-

om fabriken, kallad Bergsätra. AGA:s verksamhet skapade ett närmast bruksliknande samhälle och gav villaförstaden Lidingö fler arbetstillfällen, nya bostäder och bättre kommunikationer. I dag finns endast AGA:s huvudkontor kvar på platsen, men stationen AGA på Lidingöbanan vittnar om äldre tiders näringsliv.

BILD ur AGA:s arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

REIMERSHOLME

Reimersholme är döpt efter dess mest kända invånare, rådmannen och direktören *Anders Reimers* (1727–1816). Även om det i dag är ett lugnt och lummigt bostadsområde så var det helt annorlunda i slutet av 1800-talet då Reimersholme hamnade i centrum av ett spritkrig som bedrevs mellan Brännvinskungen *L. O. Smith* och Stockholms stad.

L. O. Smith anträdde Reimersholme år 1870 efter att ha köpt en fotogenfabrik i konkurs, som låg på södra delen av ön. Fabriken destilleringsapparat byggdes om för rening av brännvin, men snart tillkom även 1 000 plåtkärl för brännvinstransport, 24 kolfilterapparater, personalbostäder och senare en butik. Då all utrustning fanns på plats räknade *Smith* med att få utskänkingskontrakt med Stockholms stad som hade monopol på brännvinsförsäljningen, men blev nobbad. *Smiths* bolag hotades av ekonomiska bekymmer och han bestämde sig sålunda för att sälja spriten direkt till konsumenterna via fabriksbutiken. Eftersom Reimersholme inte tillhörde Stockholms stad fick de ansvariga se på medan stockholmarna skeppades i chartrade båtar från olika delar av huvudstaden. Butiken sägs ha haft 25 000 besökare per dag och *Smith* blev ofantligt rik. Efter en styrelsekupp 1880 köptes *Smith* ut från företaget. Bolaget som fortsatte verksamheten under nytt styre och namn

var en av spritbranschens mest dominanta fram till svenska statens övertagande 1917. Under 1940-talet började norra delen av Reimersholme bebyggas av *HSB* och 1976 flyttade fabriken till Årstadal. I dag finns det knappt några spår kvar efter de hundra åren av spritbränning på Reimersholme.

FOTO: Reijo Rüster, Spritmuseum

SAMUEL OWENS GATA

Samuel Owens gata ligger vid kvarteret Kungliga Myntet på Kungsholmen och är uppkallad efter mannen som ofta kallas den svenska verkstadsindustrins fader. När *Samuel Owens* kom till Stockholm från Leeds 1806, hade den industriella utvecklingen hunnit längre i England än i Sverige. *Owens* följde med som tekniker vid en ångmaskinleverans till den storskaliga kvarn som *Abraham Niclas Edelcrantz* höll på att bygga där stadshuset nu står på Kungsholmen. *Samuel Owens* stannade i Sverige och startade efter några år sitt eget teknikutvecklingsföretag, *Kungsholmens Mekaniska verkstad*. Han var nydanande och tillverkade maskinell utrustning för landets första ångdrivna fartyg, ångmaskiner till industrier, valsverk och tröskverk till jordbruket. Dessutom levererade företaget pumpar till gruvor, spannmålskvarnar, maskindelar till ramsågar och ett antal specialmaskiner. Men lönsamheten var otillräcklig. 1843 gick företaget i konkurs och fabriken på Kungsholmen "gick under klubban".

Några år senare köptes fabriksområdet in av staten som satte upp en ny modern verkstad för mynt- och medaljtillverkning av ädla metaller. En del av byggnaderna revs och överlevn

industriutrymmen gjordes om till bostäder för myntverkets anställda. Kring området restes murar med vaktkurer till skydd för dyrbarheterna som hanterades. Entréporten står fortfarande kvar. 1974 flyttade *Myntverket* från Kungsholmen och hamnade så småningom i Eskilstuna. 2002 bolagiserades *Myntverket* och såldes så till det statliga finska myntverket. Sedan 2011 tillverkas inte längre några mynt i Sverige.

FOTO: Holger Ellgaard / Wikimedia Commons

TÄNDSTICKSPALATSET

På Västra Trädgårdsgatan 15, ligger ett palatsliknande hus, byggt av *Ivar Kreuger* som huvudkontor till *Svenska Tändsticksaktiebolaget*, navet i hans imperium. Det pampiga huset från 1928, skulle hjälpa Kreuger att behålla sin svenska identitet med Stockholm som fast bas. I dag ägs fastigheten av *Midroc Property Development* och Tändstickspalatset inhyser en rad olika företag och en välutrustad konferensanläggning.

Kreuger valde en anrik adress på sin väg mot den absoluta toppen. På platsen hade industrialistfamiljen *De Geer* huserat i generationer. På 1700-talet var dåvarande ägaren, *Charles De Geer*, landets rikaste adelsman, och vid 1800-talets mitt höll *Carl De Geer* aftonsalong för hovet där. Kreuger lät riva delar av familjen *De Geers* palats för att ge plats åt sitt eget. Arkitekt var *Ivar Tengbom*, fastighetsbolaget *Hufvudstaden* byggherre. En pelargång med egyptiska kolonner leder in till en halvcirkelformad gård med fontän och jaktgudinnan *Diana* skulpterad av *Carl Milles*. Den påkostade interiören är smyckad med symboler för eld och stjärnor i dörrhandtag och parkettgolv. Tändsticksaktiebolagets storslagna styrelserum är bevarat i original och där finns bland annat ett verk av *Isaac Grünewald*, med titanen *Prometheus* som allegori för Kreuger, och ett kurvigt bord av citronträ med elfenbensintarsia.

FOTO: C. G. Rosenberg, Arkitektur- och designcentrum

ULVSUNDA INDUSTRIOMRÅDE

I början av 1900-talet var Stockholms stad på jakt efter ny industrimark och då särskilt där det fanns bra kommunikationer. Ett av områdena som staden köpte var egendomen Ulvsunda. Genom området gick två järnvägslinjer och längs Bällstaviken fanns de kajer som behövdes för sjötransporter. Ulvsunda avgränsas av Tranebergsbron i söder och Mariehälls gård i norr. Innan det exploaterades var det ett lantligt område i utkanten av Stockholm.

I området etablerades industrier av olika slag med start under tidigt 1900-tal. Ett av dessa företag var *Volta* som tillverkade elektriska hemapparater. Större delen av Voltas produktion utgjordes av dammsugare, men även andra för hemmet praktiska ting som spisar och strykjärn såg dagens ljus i deras fabrik. Volta drog nytta av områdets utmärkta kommunikationer.

Ett annat ikoniskt företag med fabrik i Ulvsunda var läsktillverkaren *Fructus* som bland annat tillverkade *Pommac*. *Fructus* är på många sätt typiskt för Ulvsunda. När företaget växte ur sin fabrik inne i stan flyttade de ut och drog nytta av Ulvsundavägen och av det stickspår till järnvägen som hade byggts. *Fructus* är i dag nedlagt men deras gamla fabrik

i stram funktionalistisk stil står kvar och är skyddat enligt kulturminneslagen.

I dag har det mesta av tillverkningsindustrin fått ge vika för grossister, kontor och affärsföretag. Sedan 2014 har även *SL* en av sina depåer i området.

BILD ur Carlsberg Sveriges arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria

BOLINDERS. NÄR JEAN OCH CARL GERHARD BOLINDER GAV SIG IN I SPISBRANSCHEN INLEDDE DE EN JAKT PÅ EN KONSTRUKTION SOM SKULLE GE SÅ MYCKET VÄRME SOM MÖJLIGT FÖR SÅ LITE BRÄNSLE SOM MÖJLIGT. ETT NYTT EU-DIREKTIV HAR NU GJORT BRÖDERNA BOLINDERS IDÉER OM GJUTJÄRNSSPISEN AKTUELLA IGEN.

GAMMAL VÄRMEKÄLLA

I NY TID

TEXT Peder Edvinsson

BILD Bolinders Mekaniska Verkstads arkiv
hos Centrum för Näringslivshistoria

katalogen för *J & CG Bolinders Mekaniska verkstads* AB:s köksspisar från 1880 ägnas två sidor åt att beskriva de förbättringar i konstruktionen som de nya spisarna fått. Givetvis handlade det främst om bränslebesparande innovationer – hur lite ved som gick åt var nämligen konkurrensmedel nummer ett i branschen. I sina nya spisar hade bröderna Bolinder till exempel gjort innerväggarna i ugnen vågformiga. På det sättet ökades ytan i ugnen med 50 procent. Värmen från veden kunde alltså upptas av en större yta än tidigare vilket gjorde ugnen varmare på samma mängd ved.

ENKEL KONSTRUKTION

En köksspis av gjutjärn är en ganska simpel konstruktion. I eldstaden förbränns ved, och genom det drag som skapas av skorstenen leds de varma gaserna runt ugnen, en slutna låda intill eldstaden, och värmer den. På sin väg genom spisen värmer gaserna även hällen och dess ringar eller plattor. Arkeologer har hittat slutna spisar gjorda av lera och sten som dateras flera tusen år tillbaka och när man löste tekniken bakom gjutjärnet på 1700-talet kom också gjutjärnsspisarna. I Sverige gjöts de första spisarna på 1830-talet, men i de flesta hushåll anrättade man sin mat i öppna spisar med kokkärlen antingen hängande på krokar eller placerade i elden på trefötter.

De öppna hårdarna slukade stora mängder bränsle i förhållande till den värme de spred, verkningsgraden beräknas vara så låg som 5–10 procent, vilket betyder att större delen av vedens lagrade energi går ut genom skorstenen. Redan 1767 gav *Rikets råd* (tidens regering) ett forskningsuppdrag till greven och arkitekten Carl Johan Cronstedt som gick ut på att hitta en mer bränslesnål uppvärmningsform – veden började helt enkelt bli en bristvara. Samma år presenterade Cronstedt lösningen i skriften *Beskrifning på Ny Inrättning af Kakelugnar Til Weds Besparing*. Nyheten med kakelugnen var dels en slutna eldhård med ventiler som släppte in förbränningsluft, dels ett system av rökgångar där rökgaserna värmdes upp teglet som ugnen var murad av, på sin väg ut mot skorstenen. Plötsligt räckte två brasor per dag för att värma ett rum. Kakelugnarna var dock dyra att mura upp och hamnade till en början mest i stora stadsvåningar och villor – men i rörspisar (ibland kallade fattigmanskakelugnar) användes tekniken med rökgångar och genom dessa spreds värmen i landet. Men i köken gällde som sagt fortfarande öppna eldar, hushållsarbetet var varmt, sotigt och bränsleslukande. >

*Montering av spisar i verkstaden.
Bild från perioden 1890–1909.*

BOLINDERS

Bröderna Bolinder föddes i Vaksala utanför Uppsala och båda två visade intresse för teknik och konstruktion. Storebror *Jean* blev verkmästare på *Kungliga Myntet* i Stockholm och *Carl Gerhard* blev elev vid Samuel Owens mönsterverkstad i Stockholm. Han fick senare anställning hos såväl *Motala Mekaniska verkstad* som *Kockums* i Karlskrona. Troligen fick CG se sin första gjutjärnsspis hos *Samuel Owen*. Owen hade varit verkmästare hos *Bergsunds mekaniska verkstad* där man 1831 börjat tillverka *Victor Sjöbergs* patenterade slutna spis, en enkel konstruktion av gjutjärn.

Men det var först efter tre år i England som bröderna tog fram sin egen variant av gjutjärnsspis. 1844 köpte de fastigheten *Kaplansbacken 10* på Kungsholmen i Stockholm och anlade sin första fabrik, till en början bestående av en maskinverkstad med två svarstolar och ett litet gjuteri med plats för en smed. Året därpå levererade de sina första vedspisar, liksom sina första ångmaskiner och sågarmar. Med tiden skulle sågverksutrustning bli bland Bolinders största inkomstkällor (deras produkter byggde kända träindustrier som *Korsnäs*, *Mo-Domsjö*, *Skönvik* och *Svartvik*), men länge var spisarna den största tillverkningsartikeln och konkurrensen var de första decennierna av verksamheten inte mördande. Framtida jätten *Husqvarna* kom till exempel inte i gång med sin spistillverkning förrän 1872.

Totalt tog bolaget fram mer än 100 olika modeller, och varje ny era av spisar marknadsfördes med hur väl de tillgodogjorde sig vedens brännvärde i jämförelse med tidigare upplagor. Fram till 1928 hade Bolinders 35 olika patent i Sverige och andra länder, kopplade till spistillverkningen. Ibland handlade patenten om nya innovationer i funktionen, som de veckade ugnsväggarna, men ofta kunde patenten bestå av nya processer i tillverkningen eller i monteringen av spisarna och var egentligen inte något som kom slutanvändaren tillgodo.

1913 hade Bolinders 1 800 anställda och omsatte 9 miljoner kronor.

» Fram till 1928 hade Bolinders 35 olika patent i Sverige och andra länder, kopplade till spistillverkningen. «

SVÅRA ATT FÖRBÄTTRA

Problemet för spistillverkarna var att konstruktionen var färdig rätt tidigt, rent funktionsmässigt fanns inte mycket att förbättra och några mätmetoder för verkningsgrader – spisens förmåga att ta till vara vedens lagrade energi – fanns inte. För att skilja ut sig från konkurrenterna skaffade man gärna ett patent för något ibland ganska oklart, använde det i marknadsföringen och hävdade sin egen produkts förträfflighet på ett så tydligt sätt som möjligt. Där hade Bolinders en trumf; de specialiserade sig tidigt på stora spisar för restauranger, hotell, slott och herrgårdar och använde så kallade "intyg" från dessa kunder i sina kataloger. Till exempel uttalar *Grand Hôtels* kökschef *Ph. Feindel* följande 1911: "Härmed intygas, att den af Bolinders Mekaniska Verkstads Aktie Bolag år 1902 till *Grand Hôtel* och den 1908 till *Grand Hôtel Royal* levererade restaurantspisarne, ångkokare, grillar m.m. fungerat till min fulla belåtenhet." Även privatkunder bidrog med omdömen, 1892 gav Bolinders ut ett tolvsidigt häfte med intyg för sina spisar av 1891 års patent, till exempel detta: "Härmed vill jag lämna det intyg om spisen, att jag är mycket belåten med den till bakning. Den har en synnerligen jemnt fördelad värme, och hvad stor fördel den har är en lagom bottenvärme, som är sällsynt finna hos andra spisar. Präktigt drag och ringa bränsleåtgång i förhållande till spisens storlek. Och skall jag med skäl kunna rekommendera den här på orten. – Maria Lagerström, Ronneby."

Bolinders växte hela tiden som företag, och trots att grannatomterna kring *Kaplansbacken* på Kungsholmen införskaffades, behövde man hitta plats för att utvidga. 1903 köptes egendomen *Kallhäll* väster om Stockholm och 1910 invigdes verkstäderna, arbetet började med tillverkning av småspisar och kaminer samt gjutning av maskingods för verkstaden på Kungsholmen. 1913 hade Bolinders 1 800 anställda och omsatte 9 miljoner kronor. 1932 klövs bolaget och allt som hade med maskiner och motorer köptes av *Munktel* i Eskilstuna och blev *Bolinder-Munktel*, kvar i *Kallhäll* blev nybildade *Bolinders Fabriks AB*. Vid den här tiden gick fortfarande spisförsäljningen bra, men numera tillverkade man också el- och gasspisar. Vedspistillverkningen tynade så småningom bort, 1956 köpte *Svenska Maskinverken* upp bolaget och Bolinders försvann som företagsnamn.

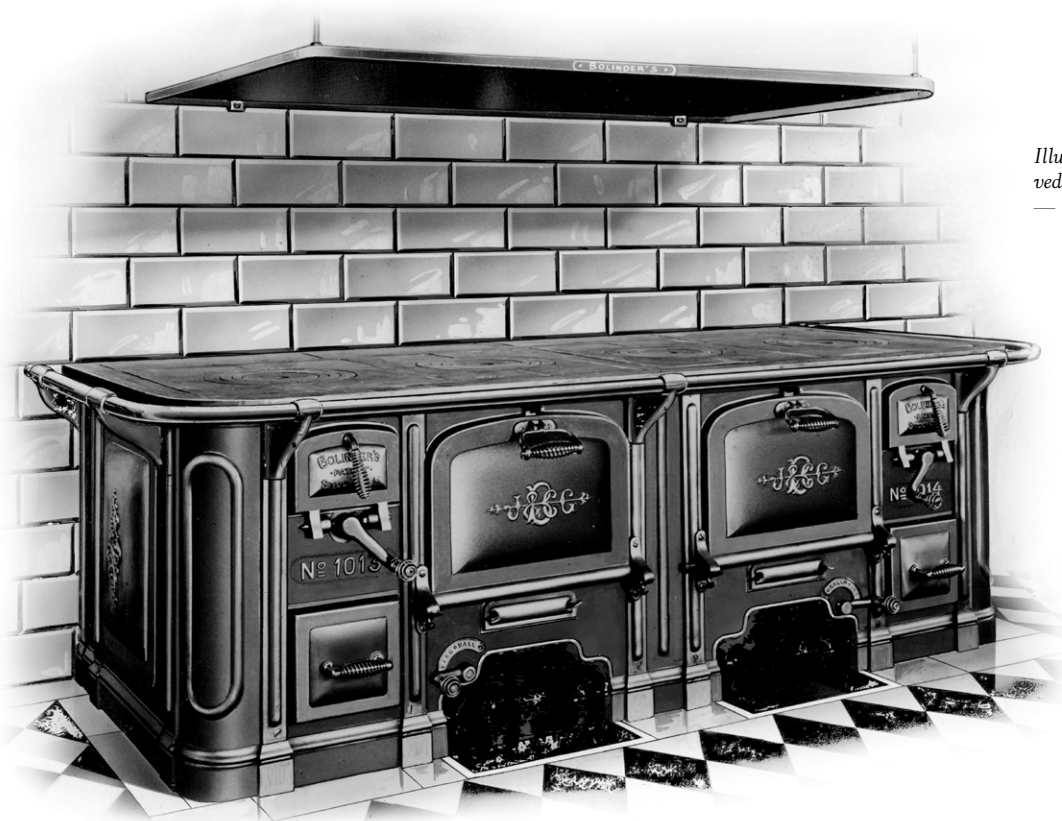

Illustration av Bolinders vedspis nr 1013-1014.

VEDSPISUPPROR

Trots att en mängd gjutjärnsspisar kastades ut ur svenska bostäder när el och gas ersatte, räknar *Energimyndigheten* med att det i dag finns 1,1 miljoner spisar och kaminer som fortfarande används, bland dem en betydande andel av Bolinders fabrikat. Deras duglighet är återigen satt under lupp sedan ett EU-direktiv om verkningsgrad och partikelutsläpp börjar gälla 2022. Främst riktar direktivet in sig på att nytillverkade vedpannor, spisar och kaminer ska ha en CE-märkning för att få installeras. Många EU-länder har redan infört sina tolkningar av direktivet. I Sverige är det *Boverket* som författat ett regelverk utifrån direktivet, som börjar gälla den 1 juli 2018, och precis som på många andra håll omfattar det även äldre spisar och kaminer, vilka inte får installeras i nya byggnader eller där det inte förut suttit en liknande utrustning. Braskande rubriker har hävdade att Boverket förbjuder gamla spisar genom sitt regelverk, vilket är en sanning med modifikation. Alla spisar som redan finns installerade får fortsätta att stå där de står och får till och med bytas ut mot liknande. Men oron hos många eldare är påtaglig, på *Facebook* har det bildats ett vedspisuppror med över 20 000 medlemmar som försöker förmå Boverket att förtydliga sina regler och ändra dem så att redan existerande spisar ska undantas – som det ursprungliga EU-direktivet avser. Argument som används är bland annat att det skulle vara resursslöseri att inte låta redan tillverkade spisar få användas under hela sin livslängd. Upproret har gett resultat, i juni tar civilutskottet upp frågan om fortsatta undantag för gamla spisar.

Ingen vet, men det är mycket troligt att gamla spisar har en verkningsgrad som uppfyller kraven i EU-direktivet. Det skulle vara ganska osannolikt om all möda som Bolinders och de 50-tal

andra svenska spistillverkarna la ner på att utveckla sina spisar till att effektivt förbränna bränslet inte hade gett resultat. Kanske var Bolinderspisarna framtidssäkrade. Kanske handlar en effektiv eldning bara om att följa några av de instruktioner som bröderna Bolinder skickade med sina spisar redan 1849 och som sedan bara förändrades måttligt under deras 100-åriga historia:

** För ernående av jämn ugnsvärme, oberoende av tillfälliga kalla luftströmmar, bör spisens ugnssida helst vara inmurad i kakel e.d. och spisens botten bör vila å helt murverk.*

** Låt aldrig fyren brinna ned under matlagning, då rosten (där veden förbränns) måste vara väl täckt med glöd och bränsle, så att ej kallluften kan passera obehindrat runt spisen.*

** Låt sota spisen vid behov.*

*Dynamitfabriken i Paulilles
är i dag ett industrimuseum.*

*Fabriken låg vackert belägen
vid den franska sydkusten.*

DYNAMITFABRIKEN I PAULILLES

TEXT Kristin Pineda Svenske | FOTO David Pineda Svenske

NOBEL. JORDEN RUNT ÄR **ALFRED NOBEL** KÄND SOM EN AV VÄRLDENS FRÄMSTA FÖRETAGARE OCH INNOVATÖRER. FÄRRE KÄNNER TILL DEN PLATS DÄR HAN BYGGDE VÄRLDENS FÖRSTA DYNAMITFABRIK. FÖRETAGSHISTORIA HAR REST TILL SYDLIGASTE FRANKRIKE I NOBELS FOTSPÅR OCH BESÖKT DAGENS INDUSTRIMUSEUM I NATURRESERVATET PAULILLES.

Att det var Alfred Nobel som uppfann dynamiten i slutet av 1860-talet, det är bekant för de flesta. Mindre välkänt är dock det första företag han skulle komma att grunda efter genomslaget av uppfinningen: *Dynamite Nobel* i det sydfranska Paulilles.

Alfred Nobel hade etablerat flertalet laboratorier och fabriker för produktion av det oljelika, ytterst instabila sprängämnet nitroglycerin. Han hade också sett de flesta av dem flyga i luften, både en och två gånger. Experimenten hade lett till flera dödsfall, däribland hans egen brors, 21-åriga *Emil Nobel*, och säkerligen var det inte minst dessa tragedier som inspirerade vetenskapsmannen till att försöka ta fram en säkrare metod för hanteringen av sprängstoff. Snilleblixten kom i tyska Krümmel 1866 – samma år som fabriken totalförstördes i en explosion. Marken under den tyska fabriken *Alfred Nobel & Co* (i dag *Dynamit Actien Gesellschaft*) bestod till stor del av så kallad kiselgur, eller diatomacéjord – en mycket finkornig jordart som skapas av sedimentering av kiselalger. Kiselgur visade sig vara optimalt för att absorbera nitroglycerin. Vätskan kunde på så vis omvandlas till en typ av deg som fylldes i rullar av paraffinerat papper, vilka gav sprängningsarbeten betydligt större precision. Dynamit, tillsammans med en annan av svenskens uppfinningar, tändhatten, skulle göra Alfred Nobel till en oerhört förmögen man.

PARTNER I FRANKRIKE

Patentet gick igenom 1867. Uppfinningen spred sig dock inte direkt som en löpeld. Vid en tid före mobilkameror, YouTube och företagssidor på webben, var det Alfred Nobel själv som

reste land och rike runt för att demonstrera sin nya produkt. Under ett besök i Frankrike året efter patentet, befann sig den entusiastiske *Paul François Barbe* (1836–1890) bland åskådarna. Barbe blev Nobels partner och högra hand i landet och kom även att bidra till Nobels succé i både Italien, Spanien och Schweiz. Deras relation var dock inte överdrivet kärvändig. Nobel beskrev senare sin partner som en man med *"lysande arbetsförmåga, men vars samvete är mer elastiskt än gummi. Det är beklagensvärt, eftersom hans kombination av förnuft och energi är så sällsynta"*. Barbe skulle för övrigt komma att ta livet av sig 1890, efter att det avslöjats att han hade ägnat sig åt illegala penningsspekulationer och orsakat enorma ekonomiska förluster för Alfred Nobel.

1870 var Paul Barbe dock fortfarande den framfusiga företagare som var drivkraften bakom Nobels etablering i Frankrike – och det var Barbe som fann platsen för den första "riktiga" dynamitfabriken i världen: *Paulilles*, där företaget *Dynamite Nobel* skulle generera arbetstillfällen åt hela fem generationer franska katalaner från 1870 till 1990.

"EUROPAS RIKASTE VAGABOND"

Paulilles var på grund av risken för olyckor beläget relativt långt från närmaste stadsbebyggelse samtidigt som hamnstaden Port-Vendres norr om Paulilles låg på behändigt avstånd för att skeppa ut dynamit till de franska kolonierna, i synnerhet Afrika. Faktum är att produktionen i Frankrike kom att gå så bra att Nobel flyttade sitt huvudkontor från Hamburg till Paris 1873. Arbetarna i Paulilles tillverkade den dynamit som användes för bygget av Panamakanalen, Mont Blanc-tunneln mellan de franska och italienska Alperna och ESA:s rymdhamn i Kourou,

Paulilles utvecklades till ett litet samhälle med bland annat bostäder, kontor, skola och laboratorium.

» 1870 var Paul Barbe
fortfarande den framfusiga
företagare som var drivkraften
bakom Nobels etablering i
Frankrike – och det var Barbe
som fann platsen för den första
”riktiga” dynamitfabriken i
världen: Paulilles. «

Franska Guyana. Det var ungefär vid denna tid som den franska författaren Victor Hugo utnämnde Alfred Nobel till ”Europas rikaste vagabond”, medan vetenskapsmannen själv menade att ”mitt hem är där jag arbetar, och jag arbetar överallt”.

Det tidigare obebyggda Paulilles utvecklades till ett helt litet samhälle, med arbetar- och direktörsbostäder, skola, kontor, laboratorium, tryckeri, lager, packhus och kantine. Och Paulilles privata strand, förstås. Som ett av arbetarminnena i anläggningens lilla men givande museum i dag illustrerar:

”När jag ser foton nu, minns jag de goda tiderna. Vi var unga, kära och utan några bekymmer i världen. Vid lunchtid brukade vi äta snabbt och gå till stranden. Det var vår egen privata strand, även om det inte var meningen att vi skulle gå dit eftersom ’materialet’ tillverkades i närheten, och om det uppstod något problem eller risk för fara, skulle alla valv öppnas och allt hållas ned i havet.”

”Det var väl inget Eldorado, men det var ett arbete, och det var bättre än att arbeta med jordbruk eller fiske, de enda andra alternativen i området. Vi tjänade dessutom lite mer eftersom det var en industri, och vi hade ett socialt skyddsnät [...], pensioner och sjukförsäkring, men det berodde egentligen bara på den höga risken för explosioner som vi arbetade under varje dag.”

NEDLÄGGNING

Men även dynamit skulle komma att ersättas av andra sprängmedel. Efterfrågan på produkten minskade gradvis, till dess att fabriken lades ned i juli 1991, av företaget SNPE (ung. Nationella företaget för krut och explosiva ämnen). För att undvika att det natursköna Paulilles föll i händerna på exploaterande bygggherrar såldes området till Frankrikes kustskyddsinstitution, som klassade såväl marken som havet som ekologiskt skyddsområde. Nio av de 80 byggnaderna bevarades och restaurerades, medan resten revs för att bereda plats för dagens behagliga park med tillhörande industrimuseum. I dag är det främst glada badgäster som lockas av Paulilles typiska medelhavsflora, medan havets >

Nio av de 80 byggnaderna har bevarats och restaurerats.

botten utgör viktiga yngelområden för fiskar. Men även det lilla museet drar sin beskärda del av historieintresserade turister. Samlingen av fotografier och anekdoter – och till och med en gammal overall – ger en levande inblick i arbetarnas vardag:

"Vi sa alltid 'jag skall upp på berget', vi sa aldrig 'jag skall upp till fabriken'. Du kunde inte röka där uppe, du var tvungen att lämna dina cigaretter hos kontrollanterna. Vi kontrollerades innan vi gick in för att säkerställa att ingen hade med sig tändstickor eller tobak."

"Vi fick nya overaller var sjätte månad. Jag minns att jag alltid var extremt noga med att inte spilla någon syra, men droppe efter droppe fick min overall fler och fler hål!"

Ändå – trots museets fina beskrivningar, muralmålningen på direktörsvillans vägg och de omsorgsfullt restaurerade byggnaderna – är det inte helt lätt att föreställa sig dåtidens industriella Paulilles. Det är alltför behagligt att strosa längs de murade små vägarna och springbrunnen i parken, medan blommande agaver på den halvmåneformade stranden intill lutar sig ned över plaskande föräldrar och barn med glada flytkuddar. Trots att de vecklar ut sina strandmadrasser strax intill väl förseglade betongtunnlar, rostiga bitar av övergivet maskineri och den

gamla järnvägsrälsen till packhuset, verkar de inte skänka någon närmare eftertanke åt vare sig dynamit eller Alfred Nobel.

Och det är kanske inte så konstigt. Man kan förstå flickan som levde ung och kär och "utan några bekymmer i världen", när man spejar ut över det glittrande, mörkblå havet. Då kände man ännu inte till de arbetssjukdomar som många av de anställda skulle komma att drabbas av, innan riskerna med hanteringen av de farliga, frätande ämnena var klargjorda och kunde åtgärdas. Sprängolyckorna var förstås ett faktum, men även de verkade te sig närmast överkliga. Och till och med när olyckor inträffade verkade arbetarna kunna ta det med ett visst mått av humor:

"Roliga episoder kan inträffa [...] i de mest dramatiska situationer. Till exempel, när explosionen inträffade och förmannen för blandning var på sitt kontor. Taket rasade in, det var damm överallt, och han kunde inte se för hans glasögon var täckta av damm. Han kom ut med en filt över huvudet och undrade vad sjutton som hade hänt. Någon annan höll på att duscha just när det inträffade, han kom ut med en motorcykelhjälm på huvudet. Ingen förstod eller kunde förklara varför..." 卐

Samlingen av fotografier, prylar och anekdoter ger en inblick i arbetarnas vardag.

I dag är det främst badgäster som lockas till Paulilles.

NOBELKARTAN

Intressanta platser Europa runt

SVERIGE

● NITROGLYCERIN AKTIEBOLAGET I VINTERVIKEN

Adress: Vinterviksvägen 6O, Stockholm.
 Alfred Nobels laboratorium och fabrik där
 26 arbetare omkom vid två explosioner.

● NOBELMUSEET

Adress: Stortorget 2, Stockholm.
 Museum om Nobelpriset samt pristagarna.

● ALFRED NOBELS GRAV

Adress: Norra begravningsplatsen,
 Solna kyrkväg, Stockholm.

● NOBELS BJÖRKBORN

Adress: Björkbornsvägen 10, Karlskoga.
 Herrgården som var vetenskapsmannens sista "hem" -
 så klassat då han förvarade sina ryska importerade
 hästar här. Museum över Nobels liv.

TYSKLAND

● INDUSTRIEMUSEUM GEESTHACHT (fabriken i Krümmel)

Adress: Lichterfelder strasse 3O, Geesthacht.
 Platsen för Alfred Nobel & Company där vetenskaps-
 mannen uppfann dynamiten. I dag museum.

POLEN

● LEON WYCZOLKOWSKI DISTRICT MUSEUM EXPLOSEUM

Adress: DAG Fabrik Bromberg, Alfreda Nobla, Bydgoszcz
 Lokalerna för företaget Dynamit-AktienGesellschaft
 (DAG), grundat av Nobel. I dag museum.

FRANKRIKE

● ALFRED NOBELS BOSTAD I PARIS

Adress: Rue Poincaré 74 (då på Avenue Malakoff 59).
 Kan även ses på Google Maps!

● MUSÉE DE LA POUDRERIE DE SEVRAN-LIVRY

Adress: Allée Eugène Burlot, Vaujours.
 Nobels bostad och laboratorium i Sevran (Paris).
 I dag krutmuseum.

● PAULILLES

Adress: Väg D914 mellan Port-Vendres
 och Banyuls-sur-Mer.

ITALIEN

● VILLA NOBEL

Adress: Corso Cavalotti 116, San Remo.
 Den eleganta bostad där vetenskapsmannen
 dog efter att ha nedtecknat sitt legendariska
 testamente. I dag museum.

MODE OCH

KÄRLEK PÅ MUSEUM

TEXT Bodil Hasselgren

BILD Musée Yves Saint

Laurent Paris

MODEIKONER. DE TVÅ LIVSKAMRATERNA, MODESKAPAREN YVES SAINT LAURENT OCH AFFÄRSMANNEN PIERRE BERGÉ, FÖRSTOD TIDIGT VIKTEN AV ATT SPARA SIN HISTORIA. NU FINNS BÅDE MUSEUM OCH EN INTERAKTIV WEBBPLATS ÖVER DERAS LIVSVERK.

Yves Saint Laurent i sin studio, 1986 © DR.

Yves Saint-Laurent föddes den 1 augusti 1936 i Oran, Algeriet. Som 18-åring reste den unga designern – som redan i tidig ålder skapat kläder för sin mor och sina systrar – till Paris. Här studerade han på École de la Chambre Syndical de la Haute Couture där Saint-Laurents skapelser snabbt fick uppskattning.

Genombrottet kom när dåvarande chefredaktören för franska *Vogue* presenterade honom för *Christian Dior*. Modegiganten såg talangen hos den unge algeriern och anställde honom. När Dior dog i oktober 1957, endast 52 år gammal, fann sig den 21-årige Saint-Laurent utsedd till chefsdesigner för ett av världens främsta och största modehus.

KÄRLEK VID FÖRSTA ÖGONKASTET

Vid samma tid hade *Pierre Bergé*, född 14 november 1930 i Île d'Oléron, kommit till Paris och gjort en karriär som bokhandlare. Senare kom Bergé att bli chefredaktör för den politiska tidskriften *La Patrie Mondiale* och blev en viktig person i det litterära och konstnärliga Paris. Under åtta år var han tillsammans med konstnären *Bernard Buffet* – men allt förändrades när han träffade Yves Saint-Laurent. Det var den 3 februari som Bergé och Saint-Laurent möttes på en middag anordnad av *Marie-Louise Bousquet*, chefen för den franska upplagan av tidskriften *Harper's Bazaar*. Det var kärlek vid första ögonkastet och några månader senare lämnade Bergé *Bernard Buffet*.

Vid den här tiden hade Saint-Laurent haft stora framgångar med sina första kollektioner som chefsdesigner för *Dior* men blev 1960 inkallad till den franska armén på grund av det algeriska frihetskriget. Först hade modehusets ägare försökt övertyga den franska regeringen att låta Saint-Laurent slippa militärtjänstgöring, men efter att 1960 års beatnikinspirerade kollektion fått dålig kritik av såväl press som kunder lades övertalningen ned och Saint-Laurent ryktes in.

ÖPPNADE EGET MODEHUS

I 20 dagar var Saint-Laurent i armén innan han på grund av psykiska problem blev inlagd på militärsjukhus där han behandlades med psykofarmaka och elchocker. I november 1960 var han åter i Paris där han stämde modehuset för kontraktsbrott – och vann. Nu började Saint-Laurent och Bergé att skapa sitt eget modehus, med finansiellt stöd från den amerikanska affärsmannen *J. Mack Robinson*. Den 4 december 1961 öppnades dörrarna till *Yves Saint-Laurent, YSL*, i *Hôtel Particulier* på 30 rue Spontini. Den första klänningen – märkt "00001" – levererades till *Madame Patricia Lopez-Willshaw*, en viktig person i den parisiska societeten.

Under 1960- och 70-talen förnyade YSL modevärlden gång på gång med nya silhuetter och med plagg som safarijackan, byxdressen, skepparkavajen, capen, den A-formade klänningen, skinnjackan och smokingen. Han skapade en kollektion inspirerad av *Piet Mondrian*, en prêt à porter-kedja, samt kostymer

Broderad cape, en hyllning till konstnären *Georges Braque* från 1988. Foto: *Alexandre Guirkingier*.

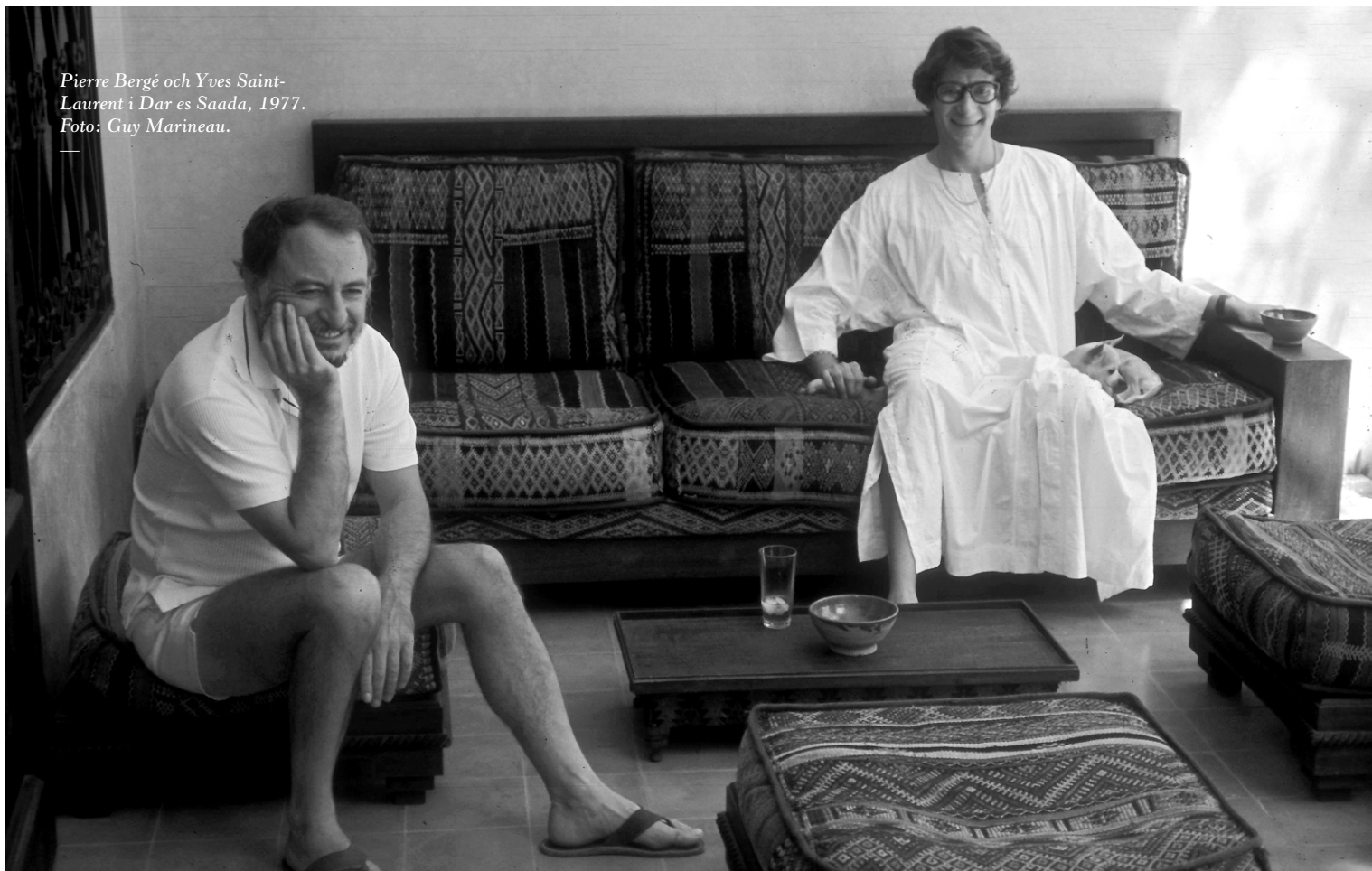
till teater och filmer som *The Pink Panther* från 1963. I dag menar många att man i Saint-Laurents modeskapande kan se hur kvinnans roll i samhället utvecklades, oavsett om det gällde hennes självförtroende, rätten till sin egen sexualitet eller roll på arbetsmarknaden.

Saint-Laurent och Bergé var en självklar del av det parisiska jetsetet samtidigt som de spenderade mycket tid – och köpte även ett hus – i Marrakech. År 1976 var parets kärleksrelation över men de fortsatte som affärskompanjoner.

1983 blir Saint-Laurent den första verksamma modeskaparen att få en soloutställning på *Metropolitan Museum of Art* i New York. Modehuset fortsatte att expandera men under 1990-talet minskade företagets vinster och 1999 köptes det upp av *Gucci*. >

Pierre Bergé och Yves Saint-Laurent i Dar es Saada, 1977.
Foto: Guy Marineau.

FÖRSVANN FRÅN OFFENTLIGHETEN

År 2002 meddelade Saint-Laurent att han skulle gå i pension och försvann mer eller mindre helt från modescenen. Samma år genomfördes en retrospektiv utställning på *Centre Pompidou* i Paris och den 31 oktober grundades *Fondation Pierre Bergé – Yves Saint-Laurent* som samlade in och bevarade de två grundarnas samt modehusets historia. Den första arkivarien på företaget hade dock anställts redan 1980. I dag består samlingen av över 35 000 föremål och dokument i form av allt från kläder och accessoarer till pappersdockor, teckningar och material rörande företaget.

År 2008 avled Yves Saint-Laurent i hjärncancer. Några få dagar innan hade de två kompanjonerna ingått ett borgerligt äktenskap. Pierre Bergé var YSL:s vd fram till 2002 och blev sedan chef för *Fondation Pierre Bergé – Yves Saint-Laurent*. Den 8 september 2017 avled även han. YSL lever vidare som ett varumärke inom lyxmodegruppen *Kering* (tidigare *PPR*), som även äger modehus som *Gucci*, *Balenciaga* och *Alexander McQueen*.

MUSEUM I PARIS OCH MARRAKECH

Musée Yves Saint-Laurent öppnade den 3 oktober 2017 i det legendariska *Hôtel Particulier* 5 avenue Marceau, där Saint-Laurent designade sina kollektioner under nästan 30 år.

Huset på 450 kvadratmeter ska hysa såväl retrospektiva som tillfälliga utställningar. Besökarna kan även få kika in i Saint-Laurents studio, bevarad precis som den var när modehistoria skapades där. Ett systemmuseum öppnades i Marrakech senare samma år.

Den som inte har möjlighet att resa till Paris eller Marrakech kan börja med att besöka museets webbplats där man utöver att ta del av samlingen digitalt även kan dyka ner i ett rikt material om Saint-Laurent, Bergé och modehuset de grundade tillsammans.

FÖRETAGSQUIZET

Testa dina kunskaper om näringslivshistoria!

FRÅGEKONSTRUKTÖR Gustav Svensson och Maja Franzén

FÖRETAGET	5	4	3	2	1
	DETTA LIVSMEDELSFÖRETAG GRUNDADES PÅ 1990-TALET SOM EN FÖLJD AV FORSKNINGSRÖN FRÅN LUNDS UNIVERSITET. DET NUVARANDE NAMNET TOGS 2006.	PRODUKTERNA SÄLJS IDAG TILL ETT 20-TAL LÄNDER. HUVUDKONTORET LIGGER I MALMÖ OCH EN PRODUKTIONS- OCH UTVECKLINGSANLÄGGNING FINNS I LANDSKRONA.	SAMTLIGA PRODUKTER ÄR 100 PROCENT VEGETABILISKA OCH PRODUCERAS EFTER EN EGEN PATENTERAD METOD.	HUVUDINGREDIENSEN, SOM AFFÄRSIDEN KRETSAR KRING, AVSLÖJAS I DET ENGELSKA FÖRETAGSNAMNET.	DET HAVREBASERADE SORTIMENTET INNEHÅLLER BLAND ANNAT DRYCKER, YOGHURT OCH GLASS.
	5	4	3	2	1
	ÄR PÅ FRITIDEN EN FLITIG SAMLARE AV AKTIEBREV, FILMAFFISCHER OCH BILDER AV ORTEN ESLÖV, DÅR HAN FÖDDES 1942.	GENOM ATT KÖPA AKTIER, BELÅNA DEM, OCH KÖPA FLER AKTIER LYCKADES HAN SKAFFA SIG ETT STORT INFLYTANDE I FLERA BÖRSFÖRETAG.	UNDER 1980-TALET KONTROLLERADE HANS HOLDINGBOLAG YGGDRASIL BLAND ANNAT NOBEL INDUSTRIER.	EFTER ATT HAN 1992 TVINGATS SÄLJA SINA FÖRETAG TILL NORDBANKEN FÖR 1 KR/ST DÖMDES HAN UT SOM UTFATTIG OCH SLUT INOM SVENSKT NÄRINGSLEV.	ERIK, SOM LÄNGE VAR EN AV SVERIGES MEST INFLYTELSERIKA FINANSMÄN, BOR IDAG I STORBRITANNIEN OCH ÄR ÅTERIGEN FÖRMÖGEN.
	5	4	3	2	1
PRODUKTEN	PRODUKTEN BÖRJADE MASSPRODUCERAS PÅ 1950-TALET AV FÖRETAGET WHAM-O.	LEKSAKEN KUNDE HÅLLAS LÄNGRE I LUFTEN NÄR DEN BÖRJADE TILLVERKAS I PLAST I STÄLLET FÖR TRÄ/METALL.	I BÖRJAN AV 1950-TALET KALLADES DEN "FLYING SAUCER"	ETT ANNAT NAMN VAR "PLUTO PLATTER". DET NUVARANDE NAMNET HÄRSTAMMAR FRÅN EN AMERIKANSK PAJ-TILLVERKARE.	HAR ANOR TILLBAKA TILL DISKUSKASTNINGEN I ANTIKEN GREKLAND. SPELAS BLAND ANNAT I EN GOLFVARIANT.
5	4	3	2	1	
ÅRTALET	VRAKET FRÅN FARTYGET TITANIC, SOM SJÖNK ÅR 1912, HITTAS SÖDER OM NEWFOUNDLAND AV EN FRANSK EXPEDITION.	DET STATLIGA NORSKA OLJEBOLAGET STATOIL KÖPER SVENSKA ESSO.	STEVE JOBS OCH STEVE WOZNIAC TVINGAS BÅDA BORT FRÅN APPLE.	LILL LINDFORS TAPPAR KJOLEN I TV OCH I USA SVÄR RONALD REAGAN DEN AMERIKANSKA PRESIDENTEN FÖR ANDRA GÅNGEN.	VÄLGÖRENHETSKONSERTEN LIVE AID SAMLAR IN 150 MILJONER ENGELSKA PUND TILL SVÅLTANDE I ETIOPIEN.
5	4	3	2	1	
ORTEN	BRIGGEN GERDA, UNDER EN TID DEN ÄLDSTA I EUROPAS HANDELSFLOTTA, BÅDE BYGGDES OCH SJÖNK I DENNA STAD.	FRAM TILL OCH MED 2014 TILLVERKADES BÅDE AHLGREN'S BILAR OCH LÅKEROL HALSTABLETTER I STADEN.	SKOGSINDUSTRI-FÖRETAGET KORSNÄS, I DAG SAMMANSLAGET MED BILLERUD, VAR BASERAT I STADEN.	GROSSHANDLAREN VICTOR THEODOR ENGWALL HAR GENOM SITT KAFFEROSTERI SATT ORTEN PÅ KARTAN ÄVEN INTERNATIONELLT.	DET VÄRLDSKÄNDA VARUMÄRKET FÖR KAFFE ÄR TAGET FRÅN ORTENS LATINSKA NAMN.

FÖRETAGET: Oatly PROFIEN: Erik Persner PRODUKTEN: Frysbee ÅRTALET: 1985 ORTEN: Gävle

OVÄNTAT BESÖK

TEXT Sara Johansson
BILD Gevalias arkiv hos
Centrum för Näringslivs-
historia

REKLAM. GEVALIAS KONCEPT MED "OVÄNTAT BESÖK" HAR KOMMIT ATT BLI EN AV SVENSK REKLAMHISTORIAS MEST VÄLKÄNDA. KAMPANJEN SÅG DAGENS LJUS 1985 OCH HAR SEDAN DESS PRESENTERATS I EN MÄNGD VARIATIONER – BLAND ANNAT I FORM AV EN TROJANSK HÄST.

Grundidén till kampanjen bygger på svenskarnas tradition att alltid bjuda på en kopp kaffe när de får besök i hemmet. 1985 kom den första och numera klassiska annonsen där ett stort fartyg lägger till vid en liten kobbe. Under slutet av 1980-talet publicerades fyra, fem nya annonser per år på samma tema. Det banbrytande förslaget hade först mött starkt motstånd internt i företaget. "Man kan väl inte ha en annons för kaffe utan att visa kaffe? Utan att visa människor som dricker kaffe?" Några trodde dock så starkt på idén att den genomfördes.

I slutet av 1980-talet gjordes försök att överföra reklamen till biograferna, men det blev aldrig riktigt lyckat. I stället sikade företaget in sig på det senaste – reklam i tv. 1991 lanserades Gevalias första tv-reklam "Atleten". Den visar en man som styrketränar hemma i sin lägenhet och lyfter en väldigt tung skivstång. Golvet ger vika, han brakar rakt genom golvet och gör ett oväntat besök hos granntjejer i våningen under som sitter och fikar. Filmen blev en omedelbar succé.

Under 1990-talet utvecklades konceptet till att även innefatta installationer av olika slag, främst på centrala platser i våra större städer. Mitt under julrushen 1995, sattes tre olika installationer upp i centrala Stockholm: ett litet privatflygplan som landat på den så kallade Svampen på Stureplan, en tunnelbanevagn som var halvvägs på väg upp från underjorden på Norrmalmstorg

och en luftballong som fastnat i glasstatyn på Sergels Torg. Det togs även fram material för butiksdemonstration. I arkivet hos Centrum för Näringslivshistoria finns till exempel förpackningar med en trojansk häst i papp som kan byggas ihop för att illustrera det oväntade besöket. Den trojanska hästen ingick också i en av alla annonsvarianter på samma tema.

Enligt Gevalia själva har den här lyckade reklamiden från 1985 gjort att kaffemärket numera uppfattas som ett mer intressant och vågat varumärke. Efter en tids uppehåll gjorde reklamkonceptet comeback 2017, med en något utvecklad variant av den första reklamen med båten vid kobben. 🇸🇪

Den första annonsen med fartyget som lägger till vid en liten kobbe, 1985.

Trojansk häst för butiks demonstra-
tion. Foto: Sara Johansson.

VASKVERKET I JOHANNESBORG – KOBOLTBRYTNING I HISTORISK TID

HELMUT BERGOLD &
TOMAS EKMEN

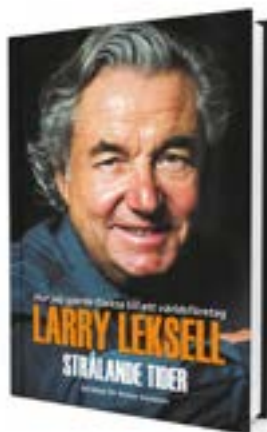
Votum

För åtta år sedan satte Arkeologgruppen spadarna i Vena gruvfält vid Ämmenberget (sydväst om Askersund) och började djupgranska området. Nu redovisar de sina fynd.

Gruvorna, som från början (1770) öppnades för att leverera kopparmalm, satsade från 1812 på att utvinna kobolt. Det användes redan för 4 000 år sedan för att blåfärga glas. Fram till slutet av 1820-talet gick affärerna strålande. Kobolten efterfrågades av både glas- och porslins- och stengodstillverkare. 1825 toppade produktionen med 45 000 skålpund (knappt 20 ton). Men några år senare fick kobolten konkurrens av syntetisk blåfärg och 1849 upphörde leveranserna av kobolt från Vena.

Författarna skildrar ingående arbetet, från utvinning till leverans, och berättar både om arbetarna och om "riskkapitalisterna" bakom verksamheten. Men de bjuder också på information om såväl kobolt, som glas- och porslinsstillverkning, samt om dekoration av glas och porslin. Det gör boken intressant för fler än de lokalhistoriskt intresserade.

/BÖRJE ISAKSON

STRÅLANDE TIDER HUR JAG GJORDE ELEKTA TILL ETT VÄRLDSFÖRETAG

LARRY LEKSELL, BERÄTTAT
FÖR PETTER KARLSSON

Ekerlids

Larry Leksell berättar allt. Och han gör det snabbt, lättsamt och humoristiskt. Barndom, ungdom, studier, "sturm und drang", företagsstartande, äktenskap och barnafödslar virvlar förbi. Han blir ekonomie doktor, arbetar som professor, hans konsultbolag Nordic Management går strålande. Men 1986 måste han på allvar koncentrera sig på Elekta, som han startade 1971 för att hans far, Lars Leksell, skulle få lite ordning på royalties för sina uppfinningar, bland annat den som blev "strålkniiven". Efter några djupa dalar blir Elekta en framgång.

Larry Leksells självbiografi är underhållande läsning med extra allt. Här finns internationella storaffärer, roande anekdoter och avsnitt med eftertanke: om barn, kvinnor, konst, gråt, företaget, vikten av nätverk, bidragande och samarbete. Slarvigt läst kan Larry Leksells berättelse ge intryck av att han tagit allt med en klackspark. Men den som läser mer noggrant märker att det inte stämmer. Så läs lugnt, då blir boken mer än bara underhållande.

/BÖRJE ISAKSON

VI SES PÅ FREDEN! EN BERÄTTELSE OM GYLDENE FREDENS HISTORIA

GÖSTA ARVIDSSON &
LARS MELANDER

Carlssons

Gyldene freden vid Österlånggatan i Stockholms Gamla stan är levande kulturhistoria. Krogen huserar i en byggnad där det serverats vin sedan 1485. Men just Den gyldene freden öppnades först 1726. Sedan dess har den varit hem för otaliga kulturprofiler.

Gösta Arvidsson har inte skytt några besvär för att gräva fram fakta om husets och krogens historia. Han presenterar ägare och krögare sedan starten, redogör för de ombyggnader som skett och tittar närmare på de olika epokenas menyer och dryckeserbjudanden. Vidare låter han naturligtvis läsaren möta de mest framstående stamgästerna. Bland dem Anders Zorn, som 1919 räddade etablissemangen genom att köpa det – för att senare överlåta det till Svenska Akademien.

Parallellt med dessa skildringar bjuds rejäla doser Stockholms historia och rader av anekdoter om stamgästernas vanor och ovanor. "Vi ses på Freden" är en vindränkt och lyckad blandning av fakta och underhållning.

/BÖRJE ISAKSON

NÄR UTESERVERINGAR BYTS MOT LEKPLATSER

Med två små barn förändrar sig livet. Inför sommaren inser jag att det inte längre är uteserveringar med svalt rosévin som gäller, utan badstränder och lekplatser. När fokus hamnar på vad barnen kan tänkas vilja göra, flyger tankarna till min egen barndom och som gammal näringslivshistoriker börjar jag fundera på vilken företagande företeelse jag mest förknippar med min barndoms somrar.

Svaret kommer blixtnabbt: kiosker. Vuxenaffärer med kläder, sybehör eller verktyg var dödstråkiga, mataffärer roliga i början men slutade lätt i bråk över allt man ville köpa och inte fick. Men kioskerna var perfekt anpassade för barn. De fanns överallt där man tillbringade glada somrardagar och krävde bara ett litet mynt man själv fick lägga på disken, inga svåröppnade portar, långa sträckor att gå eller tråkiga kassaköer. Bara glädje. Min mor har berättat att jag till och med brukade be att få höra sagor om glasskiosker.

» *Kioskernas främsta konkurrensmedel var öppettiderna. Vanliga butikers öppethållande var strängt reglerat, men kiosker fick i princip ha öppet när de ville.* «

Ordet "kiosk" togs in från turkiskan på 1700-talet som beteckning på ett litet lusthus. Det kom att användas för små butikspaviljonger som sålde tidningar och blommor i Paris. Under 1800-talet blev kiosker allmänt förekommande i Sverige. Vanligast var vattenkiosker som sålde mineralvatten (och senare även läskedrycker), men det fanns även tobakskiosker, biljettkiosker och tidningskiosker. De uppfördes oftast på kommunal mark, för vilket arrende betalades. Små handelsrörelser som kiosker, pappershandlar och mjölkbutiker ansågs av tiden som lämplig försörjning för kvinnor, medan mer lukrativa affärer (med några undantag) förbehölls män.

Kioskernas främsta konkurrensmedel var öppettiderna. Vanliga butikers öppethållande var strängt reglerat, men kiosker fick i princip ha öppet när de ville. I gengäld fick de endast föra ett mycket begränsat varusortiment. *Svenska Pressbyrån* (med dagstidningarna som ägare) kom att äga de flesta kiosker och där kunde man länge bara köpa tidningar/tidskrifter och vykort. Bryggerier och godistillverkare drev andra kiosker för sina produkter. En bit in på 1900-talet flyttade även glass- och korvförsäljning in i kioskbyggnader från att tidigare ha sålts från små vagnar.

1950-talet var kioskens guldålder. Ändrade öppettidslagar och skärpta arbetsmiljökrav minskade snart antalet. På 1980-talet insåg man att kunderna handlade mer vid självbetjäning; nästan alla varukiosker gjordes om till butiker man kunde gå in i. I dag säljs ännu glass och varm mat genom kiosker, men vi lär få leta i sommar för att hitta en lucka där barnen kan köpa *Pommac* och *Kalle Anka*. #

EDWARD BLOM

Tv-personlighet och skribent med särskild inriktning på matens, dryckens och näringslivets kulturhistoria. Tidigare arkivarie hos Centrum för Näringslivshistoria.

FOTO: Eva Hildén Smith

NÄSTA NUMMER AV FÖRETAGSHISTORIA
I BUTIK DEN **2 OKTOBER**

DE SVENSKA UTVANDRARNNA

DE LÄMNADE HEMLANDET I JAKT
PÅ FRAMGÅNG OCH LYCKA.

PRENUMERERA på Sveriges enda tidskrift om företagshistoria!

JAG VILL BESTÄLLA:

☐ **4 nummer** (ett år) för **269 kronor**

☐ **8 nummer** (två år) för **519 kronor**

Fyll i namn och adress:

NAMN

ADRESS

.....

.....

EPOST

Du kan också beställa på foretagshistoria.prenservice.se

– använd i så fall koden **332-332 10 02**

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot

FÖRETAGSHISTORIA

c/o Titeldata

SVARSPOST

20570342

168 20 BROMMA

VI GÖR BOKEN OM DITT *FÖRETAGS HISTORIA*

FÖRLAGET NÄRINGSLIVSHISTORIA är specialister på bokproduktion om företags- och näringslivshistoria. Kontakta oss så berättar vi hur vi kan hjälpa ditt företag!

Tack!

Tecknad annons för
läskedrycken Pommac.
Ur Carlsberg Sveriges
arkiv hos Centrum för
Näringslivshistoria.

*Just vad
jag längtar efter*

POMMAC